

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

DÜNYAMALIYEV ELNUR ƏLİRZA oğlu
(MAGİSTRANTIN A.S.A.)

**«AZƏRBAYCANIN QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA İXRAC
POTENSİALINDAN İSTİFADƏNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ
PROBLEMİ» mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı

060401- Dünya iqtisadiyyatı

İxtisasın şifri və adı

Beynəlxalq ticarət

Elmi rəhbər
(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

Magistr proqramının rəhbəri
A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

i.e.n.M.M.Məmmədli

i.e.n.M.M.Aslanova

Kafedra müdiri

prof.A.Ş.Şəkərəliyev
(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

BAKİ - 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I Fəsil. Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları

- 1.1. Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsinin nəzəri əsasları
- 1.2. Milli iqtisadiyyatın inkişafında qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından səmərəli istifadənin rolunun artması

II Fəsil. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin mövcud vəziyyəti və onun qiymətləndirilməsi

- 2.1. Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyaları və diversifikasiyalandırılması problemləri
- 2.2. Qeyri-neft sektorunun mövcud vəziyyəti və əsas göstəricilərinin təhlili

III Fəsil. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

- 3.1. Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsinin qanunvericilik bazası və onun təkmilləşdirilməsi
- 3.2. Qloballaşma şəraitində qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından istifadənin yüksəldilməsi yolları

NƏTİCƏ

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatı bir çox ciddi problemlərlə üzləşmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sektorları iflic halına qədər proseslər yaşamışdır. 1994-cü ildən başlayaraq, Azərbaycanda milli karbohidrogen ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təşkili istiqamətində, yəni neft strategiyasının reallaşdırılması sahəsində aparılan tarixi işlər ölkə iqtisadiyyatının dirçəldilməsi tədbirlərinin genişləndirilməsinə əlavə stimullar vermişdir. Artıq 2000-ci ilə qədər olan dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sektorlarında islahatlar dərinləşdirilmiş, qanunvericilik bazası formalaşdırılmış, bir çox istiqamətlər üzrə strateji iqtisadi hədəflər müəyyənləşdirilmiş və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə ilk addımlar atılmışdır.

Ölkənin iqtisadi prioritetlərinin milli iqtisadi maraqlar əsasında formalaşdırılması prosesləri 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, xeyli intensivləşmişdir. Azərbaycan bu dövrdə özünün iqtisadi inkişaf modelini formalaşdırma bilmiş, iri regional layihələrin təşəbbüskarı və həlledici tərəfdaşı kimi çıxış etməyə başlamışdır. Ölkəyə neft gəlirlərinin axını ilə əlaqədar olaraq, milli iqtisadiyyatın infrastrukturunun yenilənməsi, ayrı-ayrı sahələrin modernizasiyası prosesləri intensivləşdirilmiş, neft sektorunun inkişafı onu ölkə iqtisadiyyatının lokomotivinə çevirmiş və bu imkandan bəhrələnməklə, Azərbaycanda iqtisadi siyasətin daha iri miqyaslı hədəfləri özündə birləşdirən modeli işlənib hazırlanmış, ölkənin xarici ticarət siyasəti əhəmiyyətli səviyyədə güclənmişdir. Bu proseslərlə yanaşı, artıq milli və dünya ekspertlərinin yekdil fikirlərinə görə, Azərbaycan iqtisadiyyatı neft amilərindən asılı vəziyyətə düşmüşdür və ölkənin məlum “Holland sindromu”nun fəsadlarına məruz qalması üçün adekvat tədbirlərin görülməsinə çağırışların səslənməsi intensivləşmişdir. 2008-ci ildən başlayaraq genişlənən dünya maliyyə böhranı və iqtisadi tənəzzül prosesləri Azərbaycan iqtisadiyyatının neftdən asılılığını əyani nümayiş etdirdi. Belə ki, Azərbaycan 2008-ci ildə 54,9 mlrd. dollar həcmində xarici ticarət dövriyyəsinə malik olmuşdur və bunun 47,76 mlrd. dolları ixracın payına düşmüşdür. Şübhəsiz ixracın rekord həcmi birbaşa xam neft ixracı və onun qiymətinin rekord həddə çatması ilə bağlı idi (147 \$/ barrel). Bununla bərabər,

2008-ci ildə ölkə ÜDM-nin həcmi cəmisi 40,1 mlrd. manat olmuşdur. 2009-2013-cü illərdə ölkə ixracının həcmi 2 dəfəyə yaxın, xarici ticarət dövriyyəsi isə 1,6 dəfə azalmışdır. 2012-2013-cü illərdə ixracın artımında durğunluq əmələ gəlmişdir. Beləliklə, bütövlükdə milli iqtisadiyyatın artım tempinin zəifləməsi, ixracın həcmnin artmasına imkan verən mənbələrin məhdudluğu, neft sektorunun ixrac potensialının real imkanlarından istifadənin pik səviyyəsinə çatdığı amilləri nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsi problemlərinin həllinə sistemli yanaşmanın vaxtının gəlib çatdığı və adekvat tədbirlərin görülməsi aktuallığı ilə xeyli diqqət cəlb etməyə başlamışdır.

Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılması üçün ilk növbədə milli iqtisadiyyatın özünün diversifikasiyalaşdırılması və modernləşdirilməsi prosesləri başa çatdırılmalı, innovasiyalaşdırılması sürətləndirilməlidir. Bundan əlavə, qeyri-neft sektorunun ölkənin təbii resursları və iqtisadi amilləri nəzərə alınmaqla, dərinlən tədqiq edilməsi, onun potensialının obyektiv qiymətləndirilməsi zərurəti diqqəti cəlb edir. Bu proseslərdə strateji vəzifələrdən biri də müasir dövrdə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının dərin təhlilinin aparılması, adekvat meyarlar çərçivəsində bu sahənin imkanlarının müəyyənləşdirilməsi, ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin aşkar edilməsidir. Bütün bu amillər, spesifik xüsusiyyətlər, mövcud problemlər “Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsi problemləri” mövzusunda dissertasiya işinin aktuallığını əyani göstərir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi müasir dövrdə və qloballaşma şəraitində Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsi problemlərinin öyrənilməsi və təhlil olunmasıdır. Dissertasiya işinin strukturuna müvafiq və məqsədinə uyğun olaraq, tədqiqat işində əsasən aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının nəzəri aspektlərinin öyrənilməsi;
- Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının metodoloji əsaslarının araşdırılması;
- Milli iqtisadiyyatın inkişafında qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından səmərəli istifadənin öyrənilməsi;

- Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişaf problemlərinin araşdırılması;
- Milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması imkanlarının təhlili;
- Qeyri-neft sektorunun əsas göstəricilərinin təhlil edilməsi;
- Müasir dövrdə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsinin qanunvericilik bazasının mövcud vəziyyətinin təhlili;
- Qloballaşma şəraitində qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından effektivli istifadənin araşdırılması;
- Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin öyrənilməsi və s.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycanın, eləcə də xarici ölkə iqtisadçılarının, tədqiqatçı-alimlərinin milli iqtisadiyyatın inkişaf problemləri, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizmləri, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafının xüsusiyyətləri, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsi problemləri üzrə apardıqları elmi tədqiqat əsərləri, nəzəriyyələr, elmi baxışlar, əldə olunmuş elmi nəticələr, metodoloji yanaşmalar və digər elmi əhəmiyyət kəsb edən materiallar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi - Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsi problemlərinə müasir dövrün iqtisadi reallıqlarına və global iqtisadi mühitin təsirinə adekvat kompleks və sistemli yanaşmadan ibarətdir. Elmi yeniliyi arqumentləşdirən və müəyyənləşdirən mühüm nəticələr bunlardır:

- “Qeyri-neft sektoru” anlayışının mahiyyəti açıqlanmış və onun nəzəri-metodoloji müddəaları müəyyənləşdirilmişdir;
- Qeyri-neft sektorunun ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsiri və onun bu sahədə rolu qiymətləndirilmişdir;
- Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına mane olan problemlər aşkar edilmiş və onların səbəbləri təhlil olunmuşdur;

- Qeyri-neft sektorunun mövcud vəziyyətinin təhlili əsasında bu sektorun potensialından istifadə istiqamətləri araşdırılmış və zəif istifadə olunan istiqamətlər aşkar edilmişdir;
- Ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi, onun ixracının strukturundakı problemlər müəyyənləşdirilmiş və qeyri-neft sektorunun ixracı hesabına ölkə ixracının potensialının artırılması şərtləri və yolları müəyyən olunmuşdur;
- Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi əsaslandırılmışdır;
- Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılmasına imkan verən prioritet istiqamətlər ciddi arqumentlərlə müəyyənləşdirilmiş, ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsi problemlərinin həlli üzrə tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər əsaslandırılmışdır.

I Fəsil. Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsinin nəzəri- metodoloji əsasları

1.1. Qeyri -neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsinin nəzəri əsasları

Dünya təsərrüfat sisteminin qloballaşması şəraitində beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi prosesləri intensivləşməkdədir. Belə bir şəraitdə milli iqtisadiyyatların inkişaf etdirilməsinin optimal modelləşdirilməsi, milli iqtisadi maraqların qorunması, iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması, bütövlükdə milli iqtisadiyyatın xammal və təbii resurslardan asılılıq amillərinin azaldılması kimi prioritet vəzifələr ortaya çıxır. Şübhəsiz, bu məsələlərdə dövlətin iştirakı, müdaxiləsi və iqtisadi siyasətinin formalaşdırılması prosesləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünya iqtisadiyyatının müxtəlif mərhələlərində iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi, dövlətin bu proseslərə müdaxiləsi üzrə nəzəriyyələr, elmi baxışlar və mülahizələr formalaşmışdır. Klassik iqtisadçı A. Smitin öz tədqiqatlarında iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsi problemlərinə xeyli yer verilmişdir. Görkəmli iqtisadçı "Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi"ndə ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə, beynəlxalq iqtisadi proseslərdə, milli iqtisadiyyatın beynəlmilləşməsi proseslərində iştirakının bir çox vacib tərəflərinə aydınlıq gətirmişdir. Bu nəzəriyyədə demək olur ki, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində mövqeyinin gücləndirilməsinə xidmət edən üstünlük elementlərinin əsasları verilmişdir. A. Smit xarici ticarətin beynəlxalq əmək bölgüsünə, ixtisaslaşmaya əsaslandığının faydalı olduğunu nəzəri baxımdan əsaslandırırmışdır. Bununla o, "Merkantalizm nəzəriyyəsi"ndə əsas ideya kimi "xalqın zənginliyi onun malik olduğu pulun məbləğindədir və bu zənginliyi təmin etmək üçün bir xalqın başqalarına daha artıq mal satması" yanaşmasının qeyri-səmərəliliyini göstərmişdir. Burada ciddi elmi polemikaya səbəb ola biləcək predmet kimi, merkantlistlərin xarici ticarəti birtərəfli şəkildə dəstəkləmələri bütün dövrlərdə və indi də müzakirə olunur. Xarici ticarət ümumilikdə "ixrac-idxal" əməliyyatlarının məcmusu kimi baxılsa da, bütün ölkələr indi də çalışırlar ki, daha çox məhsul ixrac etsinlər və ölkəyə valyuta resursları gətirsinlər. Bununla belə, ixracın həvəsləndirilməsi və ixrac potensialının artırılması dövlətin tənzimlənmə alətləri

vasitəsilə elə təşkil edilməlidir ki, xarici ticarət dövriyyəsi real milli ehtiyatlar və potensial əsasında formalaşsın və effektivli nəticələr əldə edilsin.

Çox zaman tədqiqatçılar, ekspertlər hər hansı bir hasilat sənayesinin dominant olduğu ölkənin, bu sahədən əldə edilən xammal satışı üzrə beynəlxalq əmtəə bazarlarında ixtisaslaşmasında ciddi təhlükənin olduğunu qeyd ediblər. Bununla bağlı "Holland sindromu" fenomeni problemi də məlumdur və bu mülahizələr dövlətin hasilat sənayesindən əldə etdiyi xammal və resursların beynəlxalq bazara çıxarılması və ixracı siyasətinin tənzimlənməsində, paralel olaraq, bu sahənin səmərəliliyinin təmin edilməsi strategiyasının, yəni siyasətinin formalaşdırılması, qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsi problemlərinə adekvat iqtisadi mexanizmləri hazırlanması strateji əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının ixrac potensialının artırılmasında əhəmiyyət kəsb edə biləcək mal və məhsulların istehsal amillərinin daha obyektiv qiymətləndirilməsini şərtləndirir. İxracdan səmərəli istifadə ilə əlaqədar digər Nobel mükafatı laureatı, rus əsilli ABŞ iqtisadçısı Vasiliy Leontyev "Leontyev effekt" elmi əsərində bildirir ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələr əlavə əmək sərfi tələb edən xammal və yarımfabrikatları idxal etməli, bunun əvəzində isə əmək tutumlu-hazır məhsulları ixrac etməlidir. Bu nəzəriyyənin hazırda əsas aktuallığı ilk növbədə hazır məhsulların ixracının genişləndirilməsi, ixrac potensialının artırılması dövlət tərəfindən müxtəlif tənzimləmə metodları ilə həvəsləndirilir, stimullaşdırılır. Nəticədə, ölkənin ixrac potensialı güclənir, ixrac təyinatlı mal və məhsulların çeşidi diversifikasiyalaşdırılır, əldə edilmiş valyuta resursları hesabına ölkəyə müasir və yüksək texnologiyaların gətirilməsi təmin olunur, xarici investisiyaların və kapitalın cəlb edilməsi intensivləşir, ixracın stimullaşdırılması və ixrac potensialının gücləndirilməsi hesabına milli iqtisadiyyatın inkişafı sürətləndirilir, onun rəqabət qabiliyyəti artır və s.

Görkəmli iqtisadçılar Pol Samuelson və Vilyam Nordxaus "İqtisadiyyat" əsərində ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyəti problemlərini araşdırmışlar və hər bir ölkə üçün prioritet və məqbul iqtisadiyyat sektorunun, xüsusilə sənaye sahələrinin səmərəliliyini, həmin ölkələrin bu və ya digər istehsal sahələri üzrə

rəqabətcabiliyyətliliyi əsaslandırılmışdır. Şübhəsiz, hər bir ölkə rəqabətcabiliyyətlilik amili baxımından daha adekvat istehsal sahəsinin və sənaye sektorunun , yaxud kənd təsərrüfatı sferasının bazasında istehsal və emal prosesinin formalaşdırılmasına, rəqabətcabiliyyətli müəssisələr şəbəkəsinin yaradılmasına və ixrac potensialının gücləndirilməsinə çalışırlar.

Nobel mükafatı laureatı C. Stiqlitz proteksionist tədbirlərinin sənaye sahələrinin inkişafına adekvat olaraq aradan qaldırılmasının və liberallaşdırmanın tədricən aparılmasının tərəfdarı kimi tanınmışdır. II Dünya müharibəsindən sonra Şərqi Asiya və Yaponiyanın iqtisadi inkişaf proseslərini tədqiq edən görkəmli alim qeyd edir ki, bu regionda Yaponiyanın sürətli inkişafının ardınca əvvəlcə Cənubi Koreya, Tayvan, Honqkonq, Sinqapur, sonra Tayland, İndoneziya, Malayziya, nəhayət Çin sabit iqtisadi inkişaf tempinə nail olmuşlar. Bu proseslərdə Yaponiya və Cənubi Koreyanın sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi modelləri xüsusilə effektivli və məhsuldar olmuşdur. Bu ölkələrdə, həmçinin əvvəldə qeyd olunan digər Şərqi Asiya ölkələrində qabaqcıl texnologiyaların işlənilib hazırlanması, istehsala tətbiqi, xarici kapitalın cəlb edilməsi, xarici texnologiyaların iqtisadiyyat sahələrinə gətirilməsi, xarici şirkət və kompaniyaların ölkəyə gəlməsinin stimullaşdırılması, sənaye sahələri ilə yanaşı, kənd təsərrüfatının güclü inkişaf etdirilməsi və onun milli iqtisadiyyatın rəqabətcabiliyyətinin artırılmasında, iqtisadi inkişafa ciddi töhfə verməsində rolunun önə çəkilməsi kimi strateji vəzifələrin reallaşdırılmasına nail ola bilinmişdir. Bunlarla bərabər, bu ölkələrin iqtisadi siyasət strategiyalarında sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinin bazar mexanizmləri və alətləri, bazar iqtisadiyyatı şərtləri ilə modernizasiya edilməsi və inkişaf proseslərinin intensivləşdirilməsi ilə bərabər, bir çox iqtisadi proseslərdə proteksionist, himayədarlıq, dövlət dəstəyi elementləri güclü olmuşdur. C. Stiqlitz yazır: Şərqi Asiyanın ən qabaqcıl inkişaf etməkdə olan ölkələri öz bazarlarını xarici ölkələr üçün açmışdılar, lakin onlar bu prosesi çox ləng və uzadılmış bir tərzdə həyata keçirmişlər. Bu ölkələr öz ixraclarını genişləndirmək və nəticədə qloballaşmadan yararlanırdılar. Lakin onlar proteksionist maneləri ehtiyatla və sistematik şəkildə, yalnız yeni iş yerləri yaradıldıqdan sonra tədricən aradan qaldırırdılar. Çin, bazar iqtisadiyyatına keçidə qədəm qoyduqdan 20 il sonra, ölkənin

olduqca sürətli inkişaf etdiyi dövrdə, yavaş-yavaş ticarət manelərini aradan qaldırmağa başlamışdır. Bu mülahizəsində görkəmli iqtisadçının haqlı olduğu şübhəsizdir

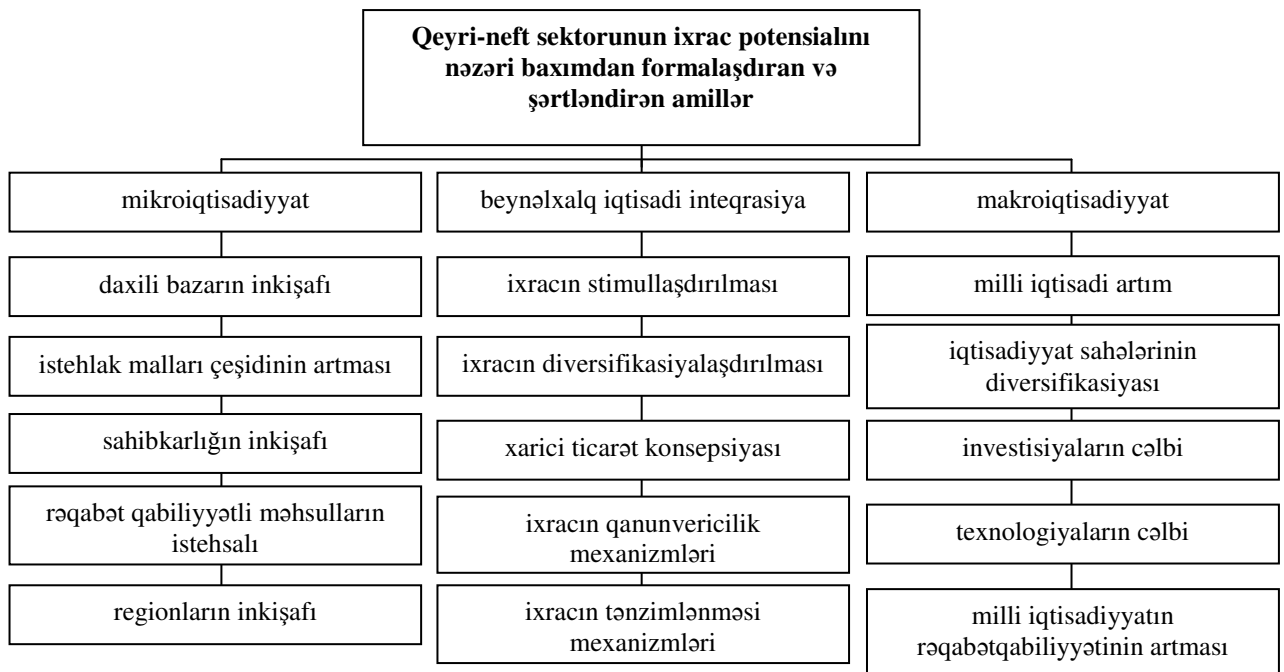
Dünya ölkələrinin ixrac üzrə ixtisaslaşması və ixrac potensialının artırılması, siyasətinin spesifik məqamları, nəzəri əsasları amerika iqtisadçısı S. Linderin elmi əsərlərində də verilmişdir. Digər amerika iqtisadçısı R. Vernon marketinqin fundamental konsepsiyası olan malın həyat dövriyyəsi modeli üzərində tədqiqatlar apararkən, mal dövriyyəsi tsiklərində həlledici amil kimi ixracın rolu önə çəkilmişdir. Ixrac potensialının artırılması konsepsiyaları dünya ölkələrində strateji mexanizmlərlə müşayiət olunmuşdur. XX əsrin ikinci yarısında Cənubi Koreyanın iqtisadi inkişaf parametrlərinin üstün cəhətləri araşdırılarkən, ölkədə düyü istehsalı ilə bağlı ənənəvi potensiala üstünlük verilməsi məsələsi ciddi diskussiya mənbəyinə çevrilmişdir. Zənnimizcə, əgər düyü istehsalı bu ölkənin xarici ticarətdə əsas ixtisaslaşma sahəsi kimi qəbul olunsaydı, Cənubi Koreya hazırkı güclü sənaye və ixrac potensialına malik bir ölkə kimi formalaşa bilməzdi. Belə bir şəraitdə Cənubi Koreya dövlətin müxtəlif iqtisadiyyat sektorlarının maddi-texniki bazasının yaradılmasına, modernizasiya edilməsinə, texniki funksiyaların və texnoloji səviyyənin gücləndirilməsinə, ölkənin sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, hər cür potensiala malik sənaye kompleksinin təşkilinə, ixrac potensialının dəfələrlə yüksəlməsinə imkan verən iqtisadi inkişaf prioritetlərini strateji hədəflər kimi müəyyənləşdirmiş və böyük nailiyyətlər əldə etmişlər.

Nəzəri baxımdan ixrac potensialının nizamlanması, əslində dövlətin iqtisadi siyasət mexanizmləri vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Ümumiyyətlə, iqtisadi siyasətinin prinsiplərindən əsası kimi, ingilis iqtisadçısı Con Millin araşdırmalarında bu siyasətin rifah istehsalında və proseslərində rolu qeyd edilmişdir . Bu mülahizənin davamı olaraq, "hər bir dövlətin iqtisadi siyasəti hansısa iqtisadi strateji məqsədə xidmət edir" fikrini irəli sürmək olar. Bu halda nəzəri baxımdan "ixrac potensialının tənzimlənməsi" siyasəti bu və ya digər formada dövlətlərin milli iqtisadiyyatın beynəlmilləşməsi proseslərində həyata keçirdikləri kompleks iqtisadi siyasət

konsepsiyasının istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir və iqtisadi proseslərdə isə xarici ticarət fəaliyyətinin mühüm həlqəsi formasında-ixrac statusunda formalaşır. Göründüyü kimi, dövlətlərin milli iqtisadi inkişaf konsepsiyalarında ixrac potensialının tənzimlənməsinin mühümlüyü strateji yanaşma tələb edən amillərdən biri kimi xarakterizə olunur. İxrac potensialının tənzimlənməsinin mühümlüyü K. Yusupov, A. Yangirov, və A. Taymasovun müəllifləri olduqları "Milli iqtisadiyyat" əsərində də şərh olunmuşdur. Müəlliflər qeyd edirlər ki, dövlət milli iqtisadiyyatın üstün elementlərini dəstəkləyən tədbirləri müəyyənləşdirərkən, dünya bazarlarında rəqabət üstünlüklərinə malik olan malların istehsalına daha çox dəstək verməsi lazımdır. Türkiyəli tədqiqatçı-alim Yüksel Akça ixracı stimullaşdırmağı, yeni texnologiyaların ölkəyə gətirilməsini vacib sayır. Başqa bir türkiyəli tədqiqatçı Çizem Türkgenci qeyd edir ki, ixracatda davamlılığın təmini iqtisadi canlanmanın reallaşdırılması və günümüzdə yaşamaqda olan global böhranın təsirlərinin səviyyəsinin azaldıla bilməsi üçün əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bu mülahizələrə əsasən, belə bir mülahizənin yəni "ixrac potensialının artırılması, əslində milli iqtisadiyyatın inkişafına güclü stimullar mexanizmləri məcmusunun verilməsi rolunu oynayır" fikrini də irəli sürməkdə haqlı olduğumuz qənaətinəyik.

Bizim apardığımız tədqiqat işinin mövzusunun adında "qeyri-neft sektorunun ixrac potensialı" ifadələrinin nəzəri formalaşması da maraq doğurur. Məhz niyə görə, "qeyri-neft sektoru", ola bilər ki, dünyada neftlə bağlı olmayan digər aparıcı iqtisadiyyat və hasilat sahələrinin adı ilə bağlı başqa cür yanaşmalar, məsələn "qeyri-qaz sektoru", "qeyri-kofe sektoru", "qeyri-metal sektoru", "qeyri-kənd təsərrüfatı sektoru" və s. də adlandırmaq olardı. Məlum olduğu kimi, "qeyri-neft sektoru" anlayışından başqa digər təsvir olunan "anlayışlara" dövlətlərin iqtisadi siyasət reallıqlarında və iqtisadi ədəbiyyatlarda rast gəlinmir. Fikrimizcə, bunlar neftin istehsal olunduğu ölkənin iqtisadi həyatında və dünya iqtisadi proseslərindəki əhəmiyyəti ilə birbaşa bağlıdır və bu baxımdan "qeyri-neft sektoru" anlayışının dövlətlərin iqtisadi inkişaf siyasətlərində yer alması təbiidir və reallıqlara söykənmişdir. C. Stiqlitz qeyri-neft sektorunun inkişafını araşdırarkən, bu istiqamətdə neft ölkələrinin prioritet iqtisadi siyasət mexanizmlərinə və neft ixracı ilə bağlı

məsələlərə münasibət bildirərkən bunları bildirmişdir: "Bir çox ölkələrdə,-bunu təəssüflə deməliyəm-neft ehtiyatları əslində onların xalqlarının xoşbəxtliyinə deyil, əksinə işləyir. Bu da bildiyimiz kimi yerli pul vahidinin məzənnəsinin dəyişməsi ilə bağlı olan məsələdir və biz iqtisadçılar bunu "holland sindromu" adlandırırıq. Bu qeyri-sabitliyi qismən sadə iqtisadi mülahizələrlə izah etmək olar. Təbii sərvət valyutanın mübadilə kursunu qeyri-sabit edə bilər. O, milli valyutanın kursunun yüksəlməsinə səbəb ola bilər, bu isə iqtisadiyyatın təbii ehtiyatlarla bağlı olmayan sahələrinə təsir edir, nəticədə yerli istehsalın idxala nisbətən rəqabət qabiliyyəti azalar.

Şək. 1.1. Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialını nəzəri baxımdan formalaşdırən və şərtləndirən amillərin təsnifatı (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şək. 1.1-dən göründüyü kimi təsnifatda verilmiş amillərin hər biri dövlətlərin iqtisadi siyasətlərində bu və ya digər formada iqtisadi siyasət mexanizmləri və iqtisadi rıçaqları-yəni dövlət tənzimləmələri qismində çıxış edirlər. Xüsusilə, hər bir dövlətin xarici ticarət və ixracın stimullaşdırılması ilə bağlı Konsepsiya və ya Strategiyası, məqsədli Dövlət Proqramları olur. Müasir iqtisadi inkişaf proseslərində də bu kimi təcrübədən fəal istifadə olunur və bunlar barədə biz irəlidəki fəsillərdə və paraqraflarda tədqiqat materiallarını verəcəyik. Xarici ticarət Konsepsiyalarının və

Strategiyalarının əsasında strateji istiqamətlərin-ixracın dövlət tərəfindən həvəsləndirməsi, ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi, ixrac strukturunun təkmilləşdirilməsi, ölkənin ixrac potensialının müqayisəli üstünlük prinsipi əsasında qiymətləndirilməsi, texnologiya tutumlu məhsulların ixracının artırılması və sairələrin yer alması mütləq prioritetlər və şərtlər kimi dəyərləndirir. Hər bir ölkənin ixrac potensialının gücləndirilməsi müəyyən spesifik amillərə söykənsə də, fikrimizcə, bütün ölkələr üçün ixrac potensialının artırılmasında əsas prioritet fəaliyyət sektoru kimi-sənayenin, o cümlədən, qeyri-neft sənayesinin əhəmiyyəti danılmazdır. Akademik Z. Səmədzadə bildirir ki, Azərbaycanın sosial-tərəqqisi üzrə strateji kursu yalnız neft sənayesi ilə bağlı olmamalıdır. Sənayenin strukturunun diversifikasiyalaşdırılması işinin daha da gücləndirilməsi lazımdır. Bir çox ölkələrin on illər irəliyə bu cür proqramları vardır. Aparıcı Asiya dövlətlərinin-Çin, Yaponiya, yaxud, Avropanın-İrlandiya, Norveç kimi dövlətlərin təcrübəsi ilə tanışlıq kifayətdir. Bu kimi işlər bizdə də aparılmalıdır. Bu baxımdan, qeyri-neft sektorunun prioritet inkişaf istiqamətlərinin nizamlanması və təkmilləşdirilməsinin bir daha, bilavasitə sənaye sahələrinin inkişafı və diversifikasiyalaşdırılması kontekstində baxılmasının zəruriliyi diqqəti cəlb edir. Dövlətin ixrac potensialının tənzimlənməsində nəzəri baxımdan bir qrup metodlardan, nizamlama elementlərindən istifadə mümkündür. Onlar barədə məlumatlar Cədvəl 1.1-də verilmişdir.

Cədvəl 1.1.

Ixrac potensialının tənzimlənməsi mexanizmlərinin nəzəri baxımdan metodları və növləri

Metodlar	o cümlədən: növlər
I. Hüquqi	1. Qanunlar 2. Normativ aktlar 3. Dövlət proqramları 4. Konsepsiyalar 5. Strategiyalar
II. Administrativ	1. Kvotalar 2. Lisenziyalaşdırma
III. İqtisadi	1. İxrac strukturunun inkişafı 2. Vergi güzəştləri 3. İxrac-ticarət zonalar 4. İxrac-sənaye məhəlləri

IV. Birbaşa	1. İxracatçıların rüsumdan azad edilməsi 2. İxracın güzəştli kreditləşdirilməsi 3. Dövlət sifarişi
V. Dolayı	1. Vergi dərəcələri 2. Gömrük rüsumları 3. Kredit-pul amili

Qeyd: Cədvəl 1.1 tədqiqat materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 1.1-dən göründüyü kimi ixrac potensialının tənzimlənməsinin nəzəri baxımından müxtəlif metodları, çoxfunksiyalı mexanizmləri mövcuddur və dövlətin əsas vəzifəsi ölkənin iqtisadi inkişaf və ixrac konsepsiyasına adekvat olaraq, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının optimal tənzimlənməsi siyasətini formalaşdırmaq, onun praktiki reallaşdırılması mexanizmlərini hazırlamaq və həyata keçirməkdən ibarətdir. Professor Q. Juravleva belə hesab edir ki, dövlətin proteksionist xarici ticarət siyasəti çox hallarda ixracın azalmasına gətirib çıxarır. Müəllif ixrac potensialının artırılmasında xarici ticarətin liberallaşmasını vacib hesab etmişdir. İxracın tənzimlənməsində təşkilati, kredit-maliyyə metodlarına üstünlük vermişdir. **669]**. Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsi, əslində dövlətin özünün milli iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətinin artırılması və dövlətin sənaye siyasəti üzrə tədbirlər sisteminin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Rusiyalı alimlər dövlətin sənaye siyasəti üzrə mühüm tədbirlər sistemini hazırlayarkən, bildirmişlər ki, burada nəzərdə tutulan tədbirlərin əksəriyyəti həm də ixrac potensialının artırılmasına xidmət edir. Bunlara dövlətin sənaye siyasətinin strateji istiqamətlərinin fəallaşdırılması, sənaye siyasətinin strateji istiqamətlərinin nizamlanması, milli istehsalın müdafiəsi üçün fəal xarici ticarət siyasətinin aparılması, iqtisadiyyat sahəsinin resurs potensialının dəstəklənməsi siyasəti, iri milli layihələrin işlənilib hazırlanması və dəstəklənməsi, proteksionist tədbirlərin görülməsi, dövlət sifarişləri və digərləri daxil edilmişdir.

İxrac potensialının tənzimlənməsində "iqtisadiyyatın açıqlığı" səviyyəsi də az əhəmiyyət kəsb etmir. Əgər ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin məcmusu Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) ümumi həcmnin 25%-i və yaxud ondan yuxarıdırsa, bu halda ölkə iqtisadiyyatını "açıq iqtisadiyyat" hesab etmək olar. Bu halda bir sıra

problemlərin yaranması ilə yanaşı, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü proseslərində, kooperasiya və təsərrüfat münasibətlərində iştirakı dərinləşir, iqtisadi artım sürətlənir, ixrac intensivləşir və ixracın strukturu genişlənir. Bununla belə "açıq iqtisadiyyat" amili sosial-iqtisadi gərginliyi artır, yoxsulluğun səviyyəsini yüksəldə, böhranların yaranmasına rəvac verə bilər və s. "Açıq iqtisadiyyatın" ən mühüm göstəricilərindən biri də ixrac kvotasıdır. ÜDM-ə münasibətdə ixrac kvotasının açıqlıq səviyyəsi üzrə yer alan ölkələr sırasında Niderland (74, 8%), Norveç (64, 6%), İsveçrə (51,1 %), İrlandiya (64,6%), Finlandiya (40, 2%), Almaniya (40, 1%), Kanada (33, 8%), İtaliya (22, 9%), Böyük Britaniya (19, 8%), Yaponiya (15%), ABŞ (13, 7%), Rusiya (15, 6%), Braziliya (7%), Çin (3, 4%) və digərlərinin "açıq iqtisadiyyat" göstəriciləri müəyyən nəticələr çıxarmağa imkan verir. Bu ölkələr içərisində proteksionist siyasəti ilə fərqlənən ixracın stimullaşdırılmasında effektivli dövlət mexanizmlərinin istifadə olunduğu Çində "açıq iqtisadiyyat" göstəricisi kimi, ixrac kvotasının ÜDM-ə nisbətdə cəmi 3,4 % səviyyəsində olması izah olunandır. Amma iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində də bu göstərici 25%-dən çox deyildir (ABŞ, Yaponiya, Böyük Britaniya və s.). İxrac potensialının formalaşması səviyyəsinin və ixrac təyinatlı xarici-iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi əsasən makroiqtisadi parametrlərdə xarici ticarət prioritetlərinin və istiqamətlərinin beynəlxalq ixtisaslaşması ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Bu proseslərdə xarici kapitalın və xarici investorların hüquqi və iqtisadi meyarlar baxımından stimullaşdırılması, milli ixracatçıların xarici bazarlara çıxışına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyəti ilə daha çox fərqlənmişdir. Ölkənin ixrac potensialına mənfi təsir edən amillərə isə xarici ticarət strukturunda xammal təyinatlı malların daha çox olması, ölkənin beynəlxalq kredit investisiya reytinginin aşağı olması, xarici borcun səviyyəsinin yüksəkliyi, ölkənin idxaldan asılılığı, kapital axınının mövcudluğu və sairələr daxildir.

Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsi təkcə dövlətin iqtisadi siyasəti və tənzimlənmə mexanizmlərinin yaradılması, həyata keçirilməsi ilə məhdudlaşmır. Burada ilk növbədə qeyri-neft sektorunun ayrı-ayrı sahələrinin potensialının dəyərləndirilməsi, təbii resursların səmərəli emal şəbəkəsinin yaradılması və sairələr nəzərə alınmalıdır. Tədqiqatçı C. Sultanov milli iqtisadiyyatın

inkişafı ilə real iqtisadi sektorların ixrac potensialından səmərəli istifadənin birbaşa asılılığını qeyd edir. Digər bir tədqiqatçı R. Məlikov qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi prioritetlərinin vacibliyini bildirmişdir. Müəllif bu proseslərdə bir sıra tənzimləmə metodlarından və mexanizmlərindən investisiya, pul-kredit, büdcə, valyuta rıçaqları, vergi və sair alətlərdən daha fəal istifadə edilməsinin zəruriliyini qeyd etməklə, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsində sənayenin prioritet sahələrinin inkişafı strategiyasının hazırlanmasını məqsədəuyğun saymışdır.

Tədqiqat materialları və aparılmış araşdırmalar qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsi ilə bağlı mühüm şərtlər kimi çıxış edən amillərin bir qrupunu fərqləndirməyə imkan vermişdir:

- Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı və onun iqtisadiyyat sahələrinin diversifikasiyası problemlərinə sistemli yanaşmanı, strateji hədəflərin müəyyənləşdirilməsini və prioritet iqtisadi siyasət mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsini zəruri edir;
- Bazar iqtisadiyyatı strukturlarının inkişafının intensivləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyinin göstərilməsi, xarici ticarət fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması prioritetlərinin tənzimlənməsi metodlarının effektivli modellərinin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması;
- Qeyri-neft sektorunda ixrac potensialına əlavə töhfələr vermək iqtidarında olan iqtisadiyyat sahələrinin potensialının öyrənilməsi və onlardan səmərəli istifadə mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Qeyri-neft sektoru sahələrində ixrac potensialının artımına imkan verən iqtisadi potensialın reallaşdırılması üçün iqtisadi-təsərrüfat rejiminin təşkilini asanlaşdıran və intensivləşdirən tənzimləmə mexanizmlərinin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, yenilənməsi və işlək normativlərin, ixrac qaydalarının və rejimlərinin hazırlanması;
- Milli iqtisadiyyatın strateji iqtisadi inkişaf prioritetlərinə adekvat qeyri-neft sektoru əsaslı ixrac istiqamətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi və onların reallaşdırılması mexanizmlərinin təşkili prinsiplərinin optimallaşdırılması;

– Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialları üzrə dünya əmtəə bazarlarında intensiv hərəkət imkanlarına malik malların və məhsulların çeşidinin müəyyənləşdirilməsi və onların ixrac potensialı məcmusuna daxil edilməsi mexanizmlərinin tənzimlənməsi və s.

Ümumiyyətlə, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsi bir qrup problemlərin araşdırılmasını, çoxlu sayda makroiqtisadi, habelə mikroiqtisadi amillərlə qarşılıqlı əlaqəsinin, bu proseslərin milli iqtisadiyyatın inkişafına təsirinin öyrənilməsini zəruri edir. Bu problemlər işərisində milli iqtisadiyyatın inkişafında qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından səmərəli istifadənin rolunun artması aktuallığı ilə daha çox diqqəti cəlb edir.

1.2. Milli iqtisadiyyatın inkişafında qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından səmərəli istifadənin rolunun artması

Milli iqtisadiyyatın inkişafı olduqca mürəkkəb elementlərdən ibarət vəzifələrin yerinə yetirilməsinə sistemli yanaşılmasını və bu proseslərdə işlək, effektivli, məhsuldar mexanizmlərin tətbiqini şərtləndirir. Dövlət sadəcə siyasi və iqtisadi prioritetləri müəyyənləşdirməklə milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin edə bilməz. Bu proseslərdə ardıcılıq prinsipləri qorunmalı, milli iqtisadiyyatın milli maraqlar çərçivəsində dayanıqlı inkişafına konseptual yanaşma təmin olunmalı, prioritet fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilməli və nəhayət, onların reallaşdırılmasının səmərəli mexanizmləri hazırlanmalıdır. Müasir dövrdə, yəni qloballaşmanın hər bir sahədə dərinləşdiyi şəraitdə baş verən tendensiyalara adekvat dövlət modelinin formalaşdırılması, dövlət tərəfindən hazırlanması və tətbiq edilməsi nəzərdə tutulan tənzimləmə mexanizmlərinin, alətlərin kəsərli olması tələb olunur . Bu istiqamətdə dövlətin milli iqtisadiyyatın balanslaşdırılmış inkişafı üzrə prioritet və strateji vəzifələrinin əsas funksiyalarına aşağıdakılar daxil edilə bilər:

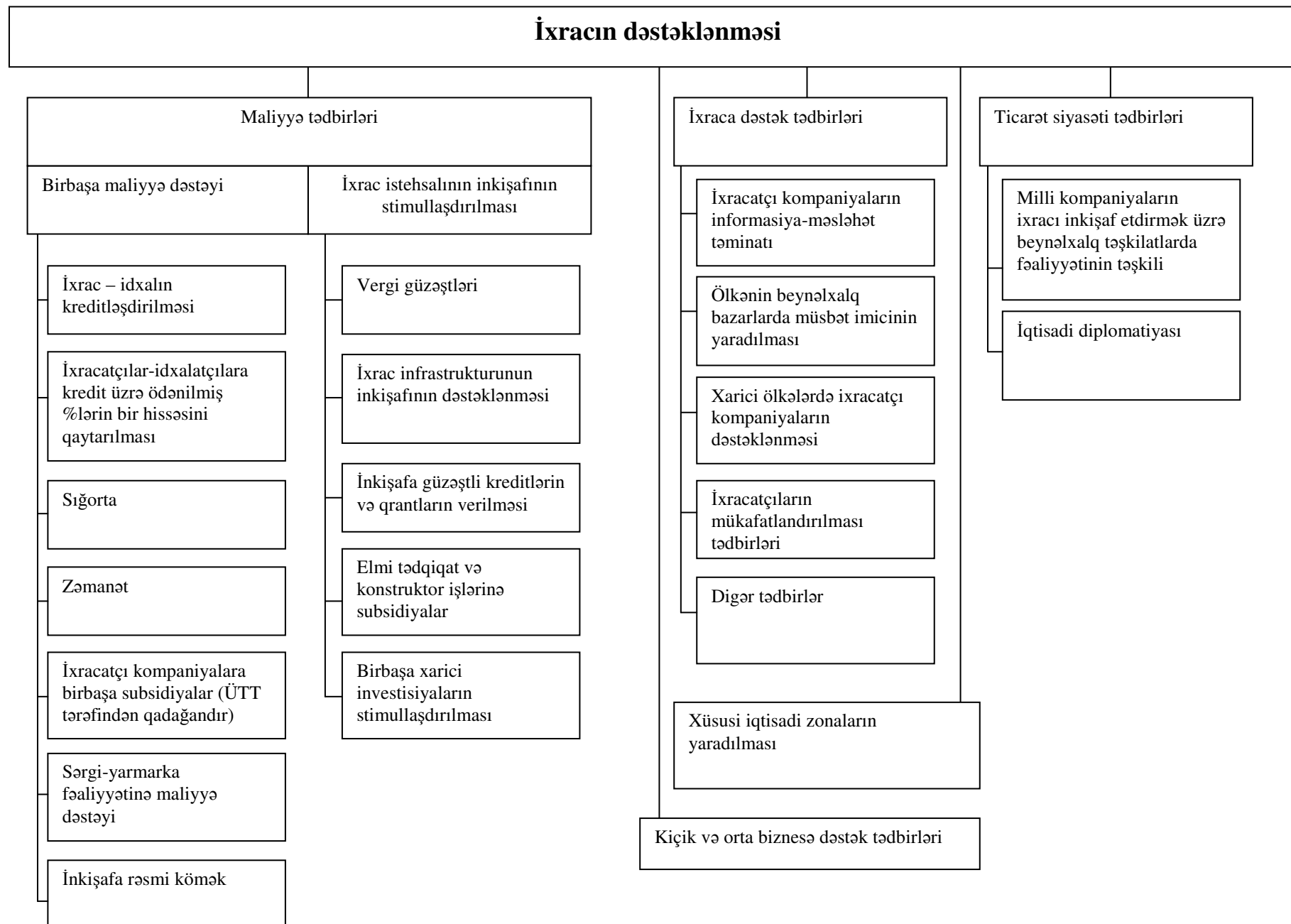
- iqtisadiyyatın artım və inkişaf proseslərində bilik amilinin roluna üstünlük verilməsi və gücləndirilməsi;
- iqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərinin aparılması və diversifikasiya proseslərinin optimallaşdırılması;
- iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması;
- cəmiyyətlə mülkiyyətçilər arasında münasibətlərin differensiaslaşdırılması, müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin milliləşdirilməsi proseslərində tarazlıq prinsiplərinin qorunması;
- ölkə və xarici kapitalın qarşılıqlı hərəkətinin səmərəliliyinin təşkili;
- iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın regional yanaşmasında daha optimallaşdırılmış modelə üstünlük verilməsi və s.

Dünya ölkələrinin bir qrupunda milli iqtisadiyyatın inkişaf proseslərinə, xarici-iqtisadi fəaliyyət üzrə siyasətin formalaşmasına, xüsusilə ixrac potensialının məhsuldar və səmərəli mexanizmlərinin təşkilinə yanaşmada, qeyd etdiyimiz amillərin daha uğurlu nəzərə alınması mümkün olmuşdur. Məsələn, II dünya müharibəsindən sonra ABŞ dünya iqtisadiyyatında liderliyini gücləndirmək üçün bütün istiqamətlərdə fəallaşa bilmişdir. Bu tədbirlərdə satış bazarlarının genişləndirilməsi, ixracın stimullaşdırılması, investisiyaların qorunması tədbirlərinin gücləndirilməsi və sairələr daha çox diqqəti cəlb etmişdir. Dünyada baş verən son maliyyə böhranı və iqtisadi tənəzzül prosesləri milli iqtisadiyyatların rəqabətqabiliyyətliliyi, onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, iqtisadi inkişaf meyarlarına yenidən baxılması və təkmilləşdirilməsi, xarici ticarət fəaliyyətinin modern istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, daha effektivli və səmərəli ixrac modellərinin tətbiqinin genişləndirilməsi, ölkənin ixrac potensialının artırılması kimi global problemlərə yeni yanaşmaları və daha müasir iqtisadi tənzimlənmə dövlət mexanizmlərinin hazırlanmasını şərtləndirir. Bununla belə, bu şəraitdə, qloballaşmanın təsirinin artıdığı mühitdə xammal və təbii ehtiyatların hasilatı, satışı hesabına formalaşan və ixrac potensialı olan milli iqtisadiyyatın çox saylı problemlərinin ortaya çıxmasını qanunauyğunluq kimi də qiymətləndirmək mümkündürsə, bu hal milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təminatına zəmanət vermir, gec-tez milli iqtisadiyyatın rəqabət immunitetinin və özünün inkişaf elementlərinin çoxşaxəlilik prinsipləri əsasında formalaşdırmasının təşkili lazım gəlir. Əks halda, həmin ölkələrin iqtisadi inkişaf prosesləri “holland sindromu” nun fəsadları ilə üz-üzə qala bilər və bu barədə bir az irəlidə tədqiqat materiallarını verəcəyik.

Qeyd etdiyimiz kimi, maliyyə böhranları və iqtisadi tənəzzül prosesləri milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılmasını və xüsusilə ixrac potensialının möhkəmləndirilməsi üçün bir qrup strateji dövlət iqtisadi siyasət mexanizmlərinin hazırlanmasını və tətbiqini aktuallaşdırır:

- bu şəraitdə milli iqtisadiyyatın mövcud vəziyyəti real qiymətləndirilməli, regional və beynəlxalq iqtisadi inkişaf tendensiylarına müvafiq və praktiki baxımdan effektivli dövlət iqtisadi siyasəti müəyyənləşdirilməlidir;
- milli iqtisadiyyatın inkişafının xammal və təbii resursların istehsalı, satışı, xammal elementli ixrac modelinin təkmilləşdirilməsi və modelləşdirilməsi vacibdir;
- xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi rıçaqları yenilənməli və müasir dünya bazarları tendensiylarına adekvat olaraq diversifikasiyaləşdirilməlidir;
- qeyri-xammal və təbii ehtiyatlar əsaslı iqtisadi fəaliyyət istiqamətləri dəyərləndirilməli, dünya təcrübəsi fundamental araşdırılmalı, yeni baxdığımız tədqiqat probleminə adekvat desək, “qeyri-neft sektorunun inkişafı” və “qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılması” prioritetləri müəyyənləşdirilməlidir;
- qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının stimullaşdırılması üzrə dövlət dəstəyi mexanizmlərinin real iqtisadi sektorlara adekvatlığı qiymətləndirməli, bu sahənin dövlət tənzimlənməsi istiqamətləri təkmilləşdirilməlidir və s.

Tədqiqatçı alim V.Burmistrov xarici-iqtisadi siyasət modelinə dövlət tərəfindən bir qrup vacib elementlərin – ixrac siyasətinin əsaslarının, onunla bağlı dünya ölkələri ilə iqtisadi və texniki əməkdaşlığın prioritet meyarlarını, ixrac əməliyyatlarının maliyyələşdirmə prinsiplərinin və bu istiqamətdə kredit-maliyyə mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsini, valyuta tənzimləmələrini, ixracın ölkə kənarında baş verən əməliyyat tsikllərinin maliyyə dayanıqlılığının sabit təminatını, daxili və xarici investisiyalarla bağlı tənzimləyici mexanizmlərin və sairələr daxil edilməsini vacib saymışdır. Rusiyalı tədqiqatçı D.Sırtsov müasir dövrdə ixracın dəstəklənməsi sistemini Şək. 1.2.-dəki kimi vermişdir.

Şək.1.2. İxracın dəstəklənməsi tədbirləri.

Şəkil 1.2.-dən göründüyü kimi, dövlət ixracın dəstəklənməsi üçün çoxsaylı iqtisadi siyasət mexanizmlərinə və iqtisadi alətlərin kompleks formada baxılmasını, nəzarətdə saxlanılmasını, reallaşdırılması proseslərinin sadələşdirilməsini və stimullaşdırılmasını həll etməli, bu sahədə balanslaşdırılmış iqtisadi siyasət yürütməli və səmərəli praktiki alətlərin tətbiqinə nail olmalıdır. Bir sıra dünya dövlətlərinin ixracın dəstəklənməsinə sərf etdikləri maliyyə resurslarının həcmi milyard dollarla ölçülür. Məsələn, 2012-ci ilin yekunu üzrə Çində bu məqsədlərlə 45,0 mlrd.dollar, ABŞ-da – 31,3; Almaniyada – 15,3; Fransada – 13,0; Hindistanda – 10,6; İtaliyada – 5,2; Böyük Britaniyada – 2,9; Braziliyada – 2,7; Kanadada – 1,7 mlrd. dollar sərf olunmuşdur, maliyyə dəstəyinin təyinatı isə orta və uzunmüddətli dövlət maliyyə dəstəyi xarakteri daşmışdır.

Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrinin ixrac potensialının artırılması üzrə təcrübəsi əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi xeyli maraq doğurur. Bu təcrübədən yararlanmaq istəyən Qırğızıstan Respublikasında 2010-2020-ci illəri əhatə edəcək kompleks proqram qəbul olunmuşdur. Bu proqramda ixrac yönümlü və idxal əvəzedici sahələrin inkişafı strategiyası müəyyənləşdirilmişdir. İxrac potensialından səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə bir sıra prioritet fəaliyyət istiqamətləri proqramın əsas hədəfləri kimi çıxış edirlər:

- xarici bazar təyinatlı istehsal sahələrinin təşkili;
 - müasir texnikadan və qabaqcıl texnologiyalardan istifadə edilməsi;
 - valyuta daxil olmalarının artırılması;
 - iqtisadiyyatın müasir strukturunun yaradılması;
 - xarici bazara xammal ixracının azaldılması;
 - ticarət şərtlərinin yaxşılaşdırılması;
 - milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalandırılmasının sürətləndirilməsi,
- ölkənin elektroenergetika, yüngül sənaye, tikinti materialları sənayesi kimi iqtisadiyyat sahələrinin ixrac potensialının artırılması. Keçmiş SSRİ-nin ən kiçik iqtisadiyyata malik olan ölkələrindən biri olan Qırğızıstan üçün xarakterik olan bu

amillər, əslində neft ölkəsi statusundan asılı olmayaraq, bu quruma daxil olan respublikaların hamısında yer almışdır. Həmin suveren dövlətlər bu və ya digər iqtisadiyyat sahələrinin ixrac potensialının artırılması və rəqabətqabiliyyətinin gücləndirilməsi üçün kompleks tədbirlər, proqramlar və sairlər qəbul edərək, ixrac yönümlü milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılmasına səy göstərirlər. Rusiyalı tədqiqatçı İ. Vostyutçenko ixrac potensialının artırılmasında struktur xüsusiyyətlərinə bunları daxil etmişdir:

- təbii-resurs potensialı;
 - istehsal potensialı;
 - kadr potensialı;
 - təşkilati-idarəetmə potensialı;
 - innovasiya potensialı;
 - marketing potensialı;
 - investisiya potensialı. Digər bir rusiyalı tədqiqatçı A. Bulatov məhsul ixracı üzrə dövlət tənzimlənmələrinin təkmilləşdirməsi üçün innovativ yeniləşmənin intensivləşdirməsini vacib saymışdır:
- istehsalın strukturunun təkmilləşdirməsi və bu istiqamətdə tətbiq edilmiş dövlət mexanizmlərinin icrasına nəzarətin gücləndirilməsi;
 - ixracın daxili və xarici strukturunun yaxşılaşdırılması, konseptual əsaslandırılması;
 - ixracın fiskal tənzimlənməsi şərtlərinin yenilənməsi;
 - dünya bazarlarında güclü rəqabətqabiliyyətinə malik, əlavə dəyər gətirən malların ixracının genişləndirilməsi və bu kimi mallar üzrə ixtisaslaşmanın prioritet qəbul edilməsi;
 - ixrac infrastrukturunun modernləşdirilməsi.

Milli iqtisadiyyatların inkişafında qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının rolunun artması, dünya ticarətində ixracın əhəmiyyətinin yüksəlməsi ilə bilavasitə bağlıdır. 1990-2012-ci illərdə dünya mal ixracının həcmi 5,2 dəfə artmış və 2012-ci

ilin yekununa görə ümumi ixrac 18,3 trln. dollar təşkil etmişdir. Həmin dövr ərzində dünya mal ticarətinin dinamikası Cədvəl 1.2.-də verilmişdir.

Cədvəl 1.2.

Dünya üzrə mal ixracının 1990-2012-ci illər ərzində dinamikası (mlrd. ABŞ dolları ilə)

İl	Məbləğ	İl	Məbləğ
1990	3499	2008	16140
2000	6452	2009	12542
2005	10495	2010	15274
2006	12120	2011	18291
2007	14012	2012	18323

Cədvəl 1.2.-dən göründüyü kimi 2008-ci ildə başlayan dünya maliyyə dövrənindən sonrakı ildə dünya mal ixracı 28,7 % azalsa da, növbəti 2010-2012-ci illərdə ixracın artım tempi yüksəlmiş və 2011-2012-ci illərdə eyni səviyyədə sabitləşmişdir. Dünya ixracının mallar üzrə strukturunda isə 2000-2011-ci illər ərzində hazır məhsulların, maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisi azalmış, əksinə yanacaq və mineral məhsulların, yəni xammal resurslarının ixracı 1,6 dəfə artmışdır. Dünya ixracının mallar üzrə strukturu Cədvəl 1.3-də verilmişdir.

Cədvəl 1.3.

Dünya ixracının mallar üzrə strukturu (%-lə)

	2000	2011
Ixrac, cəmi	100	100
Kənd təsərrüfatı malları	8,8	9,3
Ərzaq	6,9	7,6
Yanacaq və mineral məhsullar	13,7	22,5
Yanacaq	10,8	17,8
Emal olunmuş əlvan metallar	2,0	2,3
Hazır məhsullar	74,9	64,6
Maşınlar, avadanlıq, nəqliyyat vasitələri	41,9	32,3

Qeyd: Cədvəl 1.3. tədqiqat materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır .

Dünya ixracında inkişaf etməkdə olan ölkələrin rolu artmaqdadır. Tədqiqatçı V. Şunskiy qeyd edir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr maşın və avadanlıqların, həmçinin

yüksək texnoloji malların ixracatlarına çevrilmişlər. Bizə görə bu tendensiya yaxın perspektivdə güclənməkdə davam edəcəkdir. Belə ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etməkdə olan ölkələrin böyük bir qrupu özlərinin milli iqtisadiyyatlarının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında kompleks tədbirlərə, Milli Konsepsiyalara malikdirlər və ixrac potensialının gücləndirilməsi bu proseslərdə strateji fəaliyyət kimi xüsusilə fərqlənir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının hesabatlarında (ÜTT) 2011-ci ilin yekunu üzrə ixracda ilk yeri Çin tutmuşdur və bu ölkənin ixracının ümumi həcmi 1,899 trln. dollar olmuşdur. İlk onluqda bu ölkələrdən başqa, Yaponiya, Niderland, Fransa, Cənubi Koreya, İtaliya, Rusiya və Belçika yer tutmuşdur.

Əlbəttə, milli iqtisadiyyatın strukturuna təsir edən amillərin təhlili və təkmilləşdirilməsi, bu halda innovativ funksiyaların, o cümlədən sənaye sahələrinin klaster mexanizmləri ilə gücləndirilməsi, bu sahələrdə istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətini əhəmiyyətli şəkildə qaldırmaq imkanları yaradar, nəticədə ixrac potensialının gücləndirilməsinə yeni elementlər, yeni mənbələr cəlb olunar və s. Birləşmiş Millət Təşkilatının ticarət və inkişaf üzrə Konferensiyası katibliyinin məruzəsində qeyd olunur ki, qlobal iqtisadiyyat heç cür özünün inamlı və dayanıqlı artım yoluna qayıda bilmir. Dünya ölkələrinin inkişaf templəri aşağı səviyyədədir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin artım templəri 1%-ə yaxın səviyyədə yuxarı qalxa bilmir və 2008-ci ildən başlayan maliyyə böhranının fəsadlarından azad ola bilməyiblər. Dünya üzrə milli iqtisadiyyatların milli istehsal üzrə artım tempi dinamikası Cədvəl 1.4.-də verilmişdir.

Cədvəl 1.4.

Dünya istehsalının artım dinamikası (əvvəlki ilə görə %lə)

Regionlar, ölkələr	2005	2008	2010	2011	2012
Dünya üzrə	3,5	1,5	4,1	2,8	2,2
Inkişaf etməkdə olan ölkələr	2,4	0,0	2,6	1,5	1,2
O cümlədən ABŞ	3,1	-0,3	2,4	1,8	2,2
Cənub Şərqi Avropa və MDB	6,5	5,2	4,5	4,5	3,0
Inkişaf etməkdə olan ölkələr	6,8	5,3	7,9	5,9	4,6
O cümlədən Çin	11,3	9,6	10,4	9,3	7,8

Qeyd: Cədvəl 1.4. müəllif tərəfindən beynəlxalq təşkilatların məlumatlarına əsasən hazırlanmışdır

Göründüyü kimi, yaxın perspektivdə milli istehsalın artım səviyyəsinin dayanıqlığı və inkişaf etdirilməsi, qloballaşma şəraitində bu vəzifələrin optimal müəyyənləşdirilməsi və adekvat milli iqtisadiyyat mexanizmlərinin formalaşdırılması mühüm strateji hədəflər kimi çıxış edəcək. Bizə görə, ixracın stimullaşdırılması və ixrac potensialının artırılması bu proseslərdə əlavə fəallığı və səmərəliliyi təmin edə bilər. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi ixrac yönümlü istehsal sahələrinin genişləndirilməsi, ixrac infrastrukturun gücləndirilməsi, milli iqtisadiyyatın ixrac yönümlü istiqamətlər üzrə diversifikasiyalaşdırılması, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına səmərəli mexanizmlərin cəlb edilməsinə imkan verə bilər.

Bu qeyd olunan amillərin əksəriyyəti Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişaf proseslərində bu və ya digər formada yer almışdır. Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin mövcud vəziyyətinin təhlili və onun qiymətləndirilməsi bu amillərin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verə bilər. İlk növbədə, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyaları və diversifikasiyalaşdırılması problemlərini araşdırmağı məqbul hesab etmişik.

II FƏSİL. Azərbaycan qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin mövcud vəziyyəti və onun qiymətləndirilməsi

2.1. Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyaları və diversifikasiyaşdırılması problemləri

1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan müstəqil dövlət iqtisadi siyasəti aparır və özünün milli iqtisadi prioritetlərini reallaşdırmaqdadır. "Əsrin kontraktı"nın gerçəkləşdirilməsi ilə bərabər ölkəmizdə neft-qaz sənayesinin potensialından milli maraqlar çərçivəsində istifadənin əsası qoyulmuşdur. Bu tarixi kontraktın icrası, yəni neft strategiyasının həyata keçirilməsi ilə bərabər ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın inkişafına yeni zəmin formalaşdırılmışdır.

1990-cı illərin ortalarından başlayaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf prosesləri sabitləşmiş, milli iqtisadi prioritetlər əsasən müəyyənləşdirilmiş, ölkənin neft sektoru ilə yanaşı qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafı üçün islahatlar aparılmış, özəlləşdirmə prosesləri gücləndirilmiş, sənaye və emal potensialından daha səmərəli istifadəyə başlanılmışdır. Azərbaycanın regionlarında torpaq sahələrinin ev və fermer təsərrüfatlarına verilməsi prosesləri əsasən başa çatdırılmış, regionlarda zəruri infrastruktur şəbəkəsi yaradılmış, sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi gücləndirilmişdir. 25 oktyabr 2007-ci ildə ölkə Prezidenti tərəfindən "Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin "bir pəncərə" prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında" Sərəncam imzalanmışdır. Bu Sərəncamla Sahibkarlığın inkişafına yeni töhfələr verilməklə yanaşı, müasir şəraitdə daha effektivli və səmərəli dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin reallaşdırılması prosesləri intensivləşdirilmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında ən mühüm tendensiyalardan biri regionların iqtisadi fəallığının artırılması, onların dünya iqtisadi proseslərinə inteqrasiyasının təşkili və ixrac potensialının formalaşdırılmasıdır. Bu sahədə sabit və davamlı dövlət siyasətinin yürüdülməsi, diqqəti cəlb edir. Son 10 ildə xüsusilə geniş miqyaslı tədbirlər həyata keçirilmiş, Dövlət proqramları reallaşdırılmışdır. Bu sahədə ilk dövlət proqramı çərçivəsində regionlarda infrastruktur obyektlərinin geniş şəbəkəsinin qurulmasına başlanılmışdır. II Dövlət Proqramında isə regionların

ənənəvi iqtisadiyyat sahələrinin dirçəldilməsi və müasir, modern müəssisələr şəbəkəsinin formalaşdırılması prioritetləri daha çox diqqət mərkəzində olmuşdur. Nəhayət, ölkə regionlarının iqtisadi inkişaf prioritetlərini özündə cəmləşdirən hazırkı III Dövlət Proqramında mühüm prioritetlərə regionların sənaye potensialının gücləndirilməsi, iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması, rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının təşkili və sairələr aiddirlər. Bu Dövlət Proqramlarının əsas mahiyyəti regionun güclü iqtisadi subyektə çevrilməsi aqrar və sənaye sahələrinin müasir subyektləri kimi çıxış etməsi, ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətinin artırılması və ixrac potensialının gücləndirilməsi, sosial-iqtisadi inkişafın yeni keyfiyyət mərhələsinə qaldırılması ilə bilavasitə bağlıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının digər mühüm tendensiyalarından biri də turizm sektorunun inkişafı ilə bağlıdır. Son illərdə ölkədə yüzlərlə turizm obyektləri, müasir otellər, istirahət mərkəzləri, turizm-rekreasiya kompleksləri tikilib istismara verilmişdir. Bakıda və regionlarda (Quba, Qusar, Qəbələ, Şəki, Şəmkir, Gəncə və s.) dünya şöhrətli-brend otellərin analoqu istifadəyə verilmiş, idman turizm kompleksləri yaradılmışdır. Turizmin inkişafı üzrə qanunvericilik bazası gücləndirilmiş və bu sahənin inkişafı ilə bağlı Dövlət Proqramı hazırda icra olunmaqdadır. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı proseslərində ortaya çıxan ciddi problemlərdən biri də qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafı məsələləridir. Hələ SSRİ dövründə Azərbaycan rəqabətqabiliyyətli və güclü ixrac potensialına malik sənaye sahələri fəaliyyət göstərmişdir (metallurgiya, cihazqayırma, kimya və neftkimya, neftkimya maşınqayırması və s.). Bir sıra qeyri-neft sektoru sahələrinin struktur yenilənməsini tədqiq edən S. İsmayılov qeyd edir ki, təsərrüfat təcrübəsində elə praktiki alətlərin tətbiqi reallaşdırılmalı və dəstək verilməlidir ki, bunlar texnologiyalar formasında ola bilsin . Bu baxımdan son illərdə sahibkarlığın və biznes mühitinin inkişafına dövlət dəstəyi mexanizmlərinin daha məhsuldar və səmərəli müstəviyə qaldırılması tendensiyası sənaye sahələrinin yüksək texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi prioritetinin Azərbaycanda strateji hədəflərdən biri kimi qarşıya qoyulmasıdır. 2014-cü ilin "Sənaye ili" elan edilməsi və bu istiqmətdə strateji vəzifələrin

müəyyənləşdirilməsi yaxın perspektivdə qeyri-neft sənayesinin inkişafına və onun ixrac potensialının artırılmasına ciddi töhfələrin verəcəyini proqnozlaşdırır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir iqtisadi inkişaf tendensiylərindən biri də ölkədə İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sektorunun inkişafını təmin etməkdir. Artıq bu istiqamətdə ilk Milli Strategiyanın icrası 2012-ci ildə başa çatdırılmışdır. Ölkədə müasir İKT infrastrukturunun formalaşdırılması genişləndirilib, bu sahədə məhsulların çeşidi çoxalıb, xidmətlər diversifikasiyalaşdırılıb, innovasiya funksiyalarının tətbiqi intensivləşib və s. Hazırda bu iqtisadiyyat sektorunun neft-qaz sektorundan sonra əsas prioritet qeyri-neft sektoruna çevrilməsi üçün ciddi tədbirlər müəyyənləşdirilib və strateji vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur.

1995-2013-cü illərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın tendensiylərinin dinamikliyini əks etdirən bir sıra göstəricilər Cədvəl 2.1-də verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında bir qrup sosial-iqtisadi göstəricilərin dinamikası (əvvəlki ilə nisbətən %lə)

Cədvəl 2.1.

s/s	Göstəricilər	2005	2010	2011	2012
1	ÜDM	126,4	105,0	100,1	102,2
2	Sənaye istehsalı	139,5	102,6	95,0	97,7
3	Kənd təsərrüfatı məhsulları	107,5	97,8	105,8	106,6
4	Əsas kapitala investisiyalar	116,6	121,2	127,3	118,5
5	Ixrac	120,2	125,3	88,7	86,2

Qeyd: Cədvəl 2.1. ARDSK-nın məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır .

Cədvəl 2.1-in təhlilinə baxsaq, görərik ki, ölkə üzrə ÜDM-in artım tempi 2010-cu ildən başlayaraq azalıb və hələlik 5%-lik artım tempini bərpa edə bilməyib. Sənaye istehsalının həcmi də son illər azalmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı 2011-2012-ci illərdə müvafiq olaraq, 5,8 % və 6,6 % səviyyəsində artmışdır. İxracın həcmi isə son 2 ildə azalmaqda davam etmişdir. Bu göstəricilər bir daha ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyalaşdırılmasının sürətləndirilməsini və ixracının strukturunun təkmilləşdirilməsini şərtləndirir. Ölkə üzrə ixrac potensialının

formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən iqtisadiyyat sektoru kimi-sənaye sektorunun ümumi məhsul istehsalının dinamikası isə Cədvəl 2.2-də əks olunmuşdur.

Cədvəl 2.2.

Azərbaycanda ümumi sənaye istehsalının indeksləri (2005-ci ilə 100% olmaqla-%lə).

s/s	Göstəricilər	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
1	Sənaye cəmi	137	169	180	195	200	190	186
2	Mədəncixarma sənayesi	145	187	197	221	224	205	197
3	Emal sənayesi	107	115	122	113	124	132	139

Cədvəl 2.2-nin təhlili üzrə qeyd etmək olar ki, 2005-ci illərdə ümumi sənaye 49% artdığı halda, mədəncixarma sənayesi 52%, emal sənayesi isə cəmi 32% artmışdır. Bu göstəricilər bir daha emal sənayesinin, yəni qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsini zəruri edir.

Qeyri-neft sektorunun daha geniş təhlilinə biz növbəti paragraflarda qayıdacağıq və tədqiqat materiallarını verəcəyik. Buna görə də, ilk növbədə ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyaları və problemlərinin formalaşması və yaranması səbəblərinin araşdırılmasını vacib hesab etmişik. Bu sahədə iqtisadi ədəbiyyatlarda, tədqiqat işlərində və ekspertlərin qiymətləndirilməsində də müxtəlif fikirlər, mülahizələr diqqətimizi cəlb etmişdir. Akademik Z. Səmədzadə qeyd edir ki, Allah Azərbaycana bol təbii sərvətlər verib və bizdə güclü istehsal, elmi-texniki, intellektual, əmək potensialı vardır. Ölkə Şərqlə Qərbin, Avropa ilə Asiyanın birləşməsində yerləşir və mühüm geostrateji əhəmiyyət daşıyır. Bu üstünlükləri əldə edən Azərbaycanın XX əsrin ilk onilliklərində iqtisadi strategiya prioritetlərinin reallaşdırılmasına, yüksək iqtisadi artım göstəriciləri əldə etməyə imkan verəcəkdir. Görkəmli akademik fikirlərinə rəğmən qeyd etmək olar ki, hazırda ölkəmizin bir çox makroiqtisadi göstəriciləri üzrə inkişaf etmiş ölkələrlə rəqabət səviyyəsi yolundadır. Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişafın sabit və dayanıqlı modelini formalaşdırma bilib və etibarlı dövlət tənzimləmələri mexanizmi sistemini yaradıb. Akademik Z. Səmədzadə bildirmişdir ki, ölkədə neft hasilatının aşağı düşməsinə baxmayaraq, qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı təmin edilib. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun artım

tempi bütövlükdə iqtisadiyyatın artım tempinin aşağı düşməsinin qarşısını alıb. Hazırda ölkədə qeyri-neft sektorunun strukturu da təkmilləşib. Bunlarla bərabər, akademik fikiranla, innovasiyalı iqtisadiyyatın artımı üçün daha cəsarətli tədbirlər görməliyik. Hazırda Azərbaycanda aqrar sektorda dövlət dəstəyini müəyyən edən mexanizmlər təkmilləşdirilməlidir. Əgər rəqabətə davamlı məhsulların çeşidi Azərbaycanda çoxaldılarsa, ölkədə aqrar məhsulların ixrac strukturu da təkmilləşəcək. Biz əvvəllərdə də qeyd etmişdik ki, ölkənin ixrac potensialının artırılmasında rəqabətqabiliyyətli və ixrac təyinatlı məhsulların istehsalının təşkili, onların dünya bazarlarına çıxarılması strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Professor İ. Kərimli Azərbaycanın geoiqtisadi inkişaf və milli iqtisadi mənafeələrin reallaşması istiqamətlərini tədqiq edərkən, əsas istiqamətlərdən biri kimi bazar iqtisadiyyatının inkişafı və regional inteqrasiyaya qoşulmağın güclənməsini qeyd etmişdir. İ. Kərimli yazır: "Azərbaycan iqtisadiyyatının tam təkrar istehsal sistemi kimi bütünlükdə xarici iqtisadi əlaqələrə, ayrılıqda isə geoiqtisadi inkişafa uyğunlaşdırılması milli iqtisadi mənafeələrin reallaşmasının mühüm təzahürüdür. Bizə görə, ölkə iqtisadiyyatında təkrar istehsalın intensivləşməsi, emal sənayesinin strukturunun diversifikasiyalaşdırılması hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas inkişaf prioriteti kimi çıxış edir. Professor Ə. Muradov bildirmişdir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafı da, əsasən qeyri-neft sektoru ilə bağlı olacaqdır. Qeyri-neft sahəsində yüksək artım tempinə nail olunması və bu sektor hesabına adambaşına ÜDM-in artırılması, ÜDM-in strukturunda qeyri-neft sektoru payının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi, adambaşına qeyri-neft ixracının artımının təmin edilməsi kimi hədəflər müəyyənləşdirilmişdir. Bu hədəflərə çatmaq üçün iki istiqamətdə-iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılması və strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər görülməsi təklif olunur. Eyni zamanda, xarici ticarət və investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi, enerji, nəqliyyat, tranzit və logistika infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, İKT və Rabitə xidmətlərindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi də əsas prioritetlərdəndir. İqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi isə neft-qaz sektoru və neft-kimya sənayesinin modernləşdirilməsi, qeyri-neft sənayesinin şaxələndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, alternativ və bərpa

olunan enerji mənbələrindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi yaxın onilliyin başlıca meyarlarından ibarətdir. Əslində professor Ə. Muradovun bu fikirləri reallıqda Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırkı və yaxın perspektivdəki inkişaf tendensiylərini, prioritet istiqamətləri və strateji vəzifələri özündə əks etdirmişdir. Yaxın perspektivdə ölkəmizin rəqabətqabiliyyətinin artması və bu sahədə reytinginin yüksəlməsi gözlənilir. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının çoxşaxələnməsi və rəqabətqabiliyyətinin artırılması problemləri də müasir dövrün geniş diskusiyaya məruz qalan məsələlərindən biridir. Akademik R. Mehdiyev Azərbaycanın gələcək inkişafında aşağıdakı iqtisadi amillərin vacibliyini bildirmişdir:

- Qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi hesabına davamlı iqtisadi inkişafa nail olunması;
- İqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərinin şaxələndirilməsinin genişləndirilməsi;
- Ölkənin ÜDM-nin tərkibində dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasında təbii ehtiyatlar amilinin azaldılması və qeyri-neft amilinin üstünlüyünün təmin edilməsi;

– İqtisadiyyatda innovasiyaların tətbiqinin təmin edilməsi üçün güclü inotivesiya mexanizmlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi və s. Professor M. Atakişiyev Azərbaycanın milli inkişaf modelini xarakterizə edən vacib xüsusiyyətlərdən biri kimi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətini qeyd etmişdir. M. Atakişiyev bildirir ki, ÜDM-in artımında zaman keçdikcə müəyyən azalmanın baş verməsi təbiidir. Bir sıra obyektiv səbəblərlə yanaşı, həm də neft hasilatının nisbətən aşağı düşməsi ilə də bağlıdır. Lakin əhali sayının artımı dinamikasını nəzərə alsaq, Azərbaycanda ÜDM-in artımı hər il ən azı 4 % təşkil etməlidir, əks halda, iqtisadiyyatda staqnasiya prosesi baş verə bilər. Gələcəkdə belə neqativ prosesin baş verməməsi üçün hökumət düzgün olaraq son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində müəyyən tədbirlər həyata keçirir.

Azərbaycanda ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyalaşdırılmasını ilk növbədə neft emalı hesabına genişləndirməyi vacib hesab edən bir qrup tədqiqatçıların fikirləri ciddi maraq doğurur. Bu sahədə güclü potensialın olması məlumdur və sahənin

rəqabətqabiliyyətliyi şübhə doğurmur. Tədqiqatçı B. Əhmədov hesab edir ki, neft emalı sənayesindəki böhranlı vəziyyət isə hələlik davam edir. Buna sərmayə defisitliyi, əsas istehsal fondlarının mənəvi və fiziki aşınması, məhsulların enerji tutumunun yüksək olması, dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması, neqativ ekoloji problemlər, geoloji kəşfiyyat işlərinin pisləşməsi və s. gətirib çıxarmışdır. B.Əhmədov bu problemlərin aradan qaldırılmasında bir qrup mühüm vəzifələrin reallaşdırılmasını vacib sayır:

- neftemalı sənayesinin infrastruktur bazasının istehsal potensialı və ondan istifadə səviyyəsi araşdırılmalıdır;
- neftemalı zavodlarının məhsul istehsalı quruluşu genişləndirilməlidir;
- neftemalı məhsullarının ixracının quruluşu və coğrafiyası diversifikasiyalaşdırılmalıdır;
- neftemalı sənayesinin perspektiv inkişaf istiqamətləri reallaşdırılmalıdır. Bu məsələlərdə müəlliflə razılaşmaq lazım gəlir, belə ki, neft amili Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas dayağı, istinad potensialı rolunu oynadığından, neftemal sənayesi də ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafına ciddi təkan verə bilər. Vaxtı ilə İlham Əliyev ümumilli liderimiz Heydər Əliyevin dayaq yerinöqtəsi kimi nefti seçməsinə Arximedin dayaq nöqtəsinə ehtiyacın olması ilə müqayisə etmişdir. Professor H. Rüstəmbəyov isə neft gəlirlərinin və neft ticarətinin Azərbaycan iqtisadiyyatının canlandırılması və kapital toplanması proseslərində əsas amillər kimi dəyərləndirmişdir... Hazırda Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrdə xammal asılılığını azaltmaqla, çoxtərəfli əməkdaşlıq və integrasiya kursunu götürmüşdür.

Tədqiqatçı V.Məhərrəmov qeyd edir ki, Azərbaycan sənaye aqrar ölkəsidir. Neft, dəmir filizi, alüminlər (zəy daşı), boz kolçedan, kobalt, molibden, barit (ağır metallar), mıшыak ehtiyatları, mərmar, tuf daşı və s. ehtiyatları vardır... Azərbaycanın iqtisadi inkişafında xarici kapitalın da böyük rolu vardır... Mütəxəssislərin hesablamalarına görə gələcəkdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafına qoyulan illik xarici investisiya 20-25 mlrd. dollaradək artırıla bilər . Bu məsələ Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırkı inkişaf

tendensiyaalarında fikrimizcə diskussiya tələb edən müzakirə obyektini kimi xarakterizə edilə bilər. Belə ki, son illərdə ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsinə, xüsusilə qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafı proseslərinə yönəldilən investisiya resurslarının əksəriyyəti daxili investisiyalardır. Bu baxımdan qeyri-neft sektoruna xarici investorların marağının artırılması, bu sahələrin modernləşdirilməsinə, qeyri-neft ixracı potensialının artırılmasına xarici investisiyaların cəlbinin sürətləndirilməsi və həmçinin genişləndirilməsi problemləri qalmaqdadır və bu istiqamətlərdə müasir reallaqları əks etdirən strateji vəzifələr müəyyənləşdirilməli, dövlət siyasəti təkmilləşdirilməli, daha effektivli mexanizmlər tətbiq edilməli, qeyri-neft sektoru sahələrinin ixrac potensialının obyektiv qiymətləndirilməsi və bu potensialın reallaşdırılmasının intensivləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirilməlidir. Tədqiqatçı Ç.Abbasov Azərbaycan iqtisadiyyatının “bir böyrü üstə” inkişafının olmasına baxmayaraq, qeyd edir ki, xarici-iqtisadi əlaqələrin inkişafı ölkə iqtisadiyyatının dirçəldilməsinə, sənayenin və kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinə kömək etmək iqtidarındadır. Bu halda ölkənin dünya iqtisadiyyatına daxil olmasının fəal strateji siyasətinin müəyyənləşdirilməsi və aparılması, ixracatçıların dəstəklənməsi üzrə qeyri-ənənəvi tədbirlərin görülməsi, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi tələb olunur. Biz əvvəllərdə bu sahələrin inkişaf meyarları və prioritetləri barədə qeyd etmişdik. Bizə görə, ölkə iqtisadiyyatı özünün qeyri-neft ixracı potensialının artırılmasının bir qrup istiqamətlərini müəyyənləşdirib və yaxın perspektivdə ən mühüm vəzifələr kimi bu istiqamətlərin reallaşdırılması, ixrac yönümlü effektivli sahələrin potensialının gerçəkləşdirilməsi üzrə tədbirlərin genişləndirilməsi olacaqdır.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyası proseslərində strateji vəzifələrdən mühümlüyü ilə fərqlənən – milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması problemidir. Bu sahədə dövlət mexanizmlərinin iri bir blokunun artıq reallaşdırılması müsbət nəticələr verməkdədir. Son 10 il ərzində ölkə ÜDM-ü 3,2 dəfə, adambaşına ÜDM-in həcmi 2,8 dəfə, qeyri-neft sektoru 2,6 dəfə artmış və ölkəmizdə orta illik iqtisadi artım 12,9 % təşkil etmişdir. Valyuta ehtiyatları 31 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsi 6,6 dəfə, ixrac 9,3 dəfə, idxal 4,1 dəfə, qeyri-neft ixracı 4,7 dəfə artmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatı “Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti İndeksi” hesabatına əsasən, rəqabət qabiliyyətli səviyyəsinə görə 39-cü, MDB-də 1-ci olmuş, ölkəmiz ilk dəfə dünyanın “yuxarı orta gəlirli” və “yüksək insan inkişafı” ölkələr qrupuna daxil olmuşdur. Nüfuzlu reyting agentliklərinin hamısı (“Fitch Ratings”, “Standart & Poor’s” və “Moody’s”) Azərbaycana investisiya kredit reytingi vermiş və Azərbaycan Qafqaz ölkələri arasında investisiya reytinginə malik yeganə ölkə olmuşdur. 2004-2013-cü illərdə qeyri-neft sektoruna investisiyalar 12,9 dəfə artmış və ölkə regionlarına yönəldilən investisiyaların həcmi 51 mlrd. manata yaxın olmuşdur. Bu çoxsaylı amillər və əldə edilmiş nəticələr, yaxın perspektivdə Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyalaşdırılması problemlərinə ciddi təsir edə bilər. Bunun üçün ölkənin hazırkı iqtisadi inkişaf tendensiyaalarını mövcud vəziyyəti dərinlən təhlil edilməklə, obyektiv qiymətləndirilməli, daha səmərəli dövlət iqtisadi siyasəti işlənilib hazırlanmalı, milli iqtisadiyyatın artımını təmin edə biləcək mexanizmlərin iqtisadi sistemə daxil edilməsi təmin olunmalı, qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafına imkan verən elementlər sistemləşdirilməli və işlək alətlərə çevrilməli, ölkənin ixrac strukturunun diversifikasiyalaşdırılmasında qeyri-ənənəvi elementlər də nəzərə alınmalı və bu istiqamətlərdə aparılan tədbirlərin səmərəliliyi yüksəldilməlidir.

Ölkə iqtisadiyyatının son 10 ildəki inkişaf tendensiyaalarının dolğun xarakteristikası Azərbaycan Respublikası (AR) regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramlarının icrasına həsr olunmuş konfransda Prezident İlham Əliyevin giriş və yekun nitqlərində verilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, son on il ərzində Azərbaycan dünyada ən sürətli tempiylə inkişaf etmiş, iqtisadiyyat 3,4 dəfə, sənaye istehsalı 2,7 dəfə artmış və kənd təsərrüfatı 1,5 dəfə artmış, 2013-cü ildə qeyri-neft sektorunun artımı təqribən 10 % və ölkəyə iqtisadiyyatı təqribən 6 % artmışdır. Son 10 il ərzində ölkəmizə 160 mlrd. dollar investisiya cəlb edilmiş, 2013-cü ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına 28 mlrd. dollar – rekord səviyyədə sərmayə qoyulmuşdur. Son 10 ildə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu hesabına 1200 mln. manat investisiya yatırılmışdır, yəni sahibkarlara güzəştli şərtlərlə kreditlər verilmişdir. Şübhəsiz, bu tədbirlər milli iqtisadiyyatın inkişafına, xüsusilə ixrac potensialının

gücləndirilməsinə, bu proseslərdə sahibkarlıq subyektlərinin fəallığının artmasına, sahibkarlıq subyektlərinin xarici ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olmasının həvəsləndirilməsinə, ixrac yönümlü müəssisələrin təşkilinə təkan vermişdir. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı iqtisadiyyatın prioritet istiqamətlərindəndir və müxtəlif istiqamətlər üzrə dövlət dəstəyi mexanizmləri fəaliyyət göstərir. Son 10 ildə sahibkarlıq subyektlərinin sayı 2,5 dəfə artmış, məşğulluqda özəl sektorun payı 73,9 %-ə, vergi daxilolmalarında 72,4 %-ə yüksəlmiş, ÜDM-də özəl sektorun xüsusi çəkisi 80 %-i ötmüşdür. Ölkə Prezidentinin bu sahənin inkişafı ilə bağlı Fərmanı qüvvəyə minmişdir. Ölkə rəhbəri 2014-cü ili “Sənaye ili” elan etmiş və bildirmişdir ki, sənaye istehsalının artırılması ilə bağlı texnoparkların fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə artıq ilkin nəticələr vardır. Sumqayıt Texnoparkı fəaliyyət göstərir. Yeni Kimya Texnologiya Parkı artıq fəaliyyətə başlayır. Digər şəhərlərdə, Mingəçevirdə texnoparkın yaradılması nəzərdə tutulur. Balaxanı Texnoparkının yaradılması gedir. Bu istiqamətdə bu il daha da ciddi addımlar atılmalıdır. Ümumiyyətlə, mən dəfələrlə demişəm ki, bizim uğurlu inkişafımız qeyri-neft sənayesinin hesabına təmin edilməlidir. Ümumi daxili məhsulumuzun artımı da sənaye istehsalının hesabına mümkün olacaqdır. İ.e.d. D.Vəliyev yazır: “Strateji inkişaf proqramlarının təhlili göstərir ki, onların həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycanın zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının intensiv mənimsənilməsi nəticəsində əldə edəcəyi irimiqyaslı maddi mənfəət istər hasilat sənayesinin, istəsə də onunla əlaqədar olan emaledici sənaye sahələrinin və bütövlükdə qeyri-neft sektorunun inkişafına sürətli təkan verəcəkdir. Təcrübə göstərir ki, ölkəmizin global proseslərə səmərəli qoşulmasının təmin edilməsi əhəmiyyətli dərəcədə həmin mənfəətin iqtisadiyyatın çoxşaxəliliyinin təmin olunmasına və qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafına yönəldilməsindən asılıdır. Qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafının təminatından biri də, onun milli iqtisadiyyatın sərhədləri daxilində məhdudlaşmadığını və beynəlxalq inteqrasiya məkanına, dünya bazarlarına effektivli çıxıb bilmək potensialını ortaya qoya bilməsidir. Bu halda sektorun çoxlu sayda sahələrinin ixrac potensialı reallaşma imkanı əldə edir, ölkənin dünya bazarlarına çıxardığı rəqabət qabiliyyətli məhsulların, milli brendlərin siyahısı genişlənir,

bütövlükdə milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması mənbələrinin əhatəsi genişlənir. Tədqiqatçı B.Mutlu qeyd edir ki, Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının uzunömürlüliyü qlobal təmayüllərə adekvat olan məqsədyönlü sistemli iqtisadi islahatların aparılmasından, onun dünya təsərrüfat sisteminə integrasiyasının sürətləndirilməsinə xidmət edən səmərəli xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasından, xarici ölkələr və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla ölkənin milli maraqlarına uyğun əlverişli ticarət-iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsindən asılıdır. Müəllifin haqlı bildiyi bu mülahizələr, fikrimizcə, bu günkü milli iqtisadiyyatımızın iqtisadi inkişaf tendensiyasının xarakteristikası ilə üst-üstə düşür. Ölkəmiz qeyd edildiyi kimi, çoxlu sayda və geniş coğrafi məkanda xarici-iqtisadi əlaqələrə malikdir. Bununla belə, bu əlaqələrin, xüsusilə ixrac əlaqələrinin əksəriyyəti əvvəllərdə bildirdiyimiz kimi, neft ya qazla və yaxud neft məhsulları ilə bağlıdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, ölkənin qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının heç də az olmayan sahələri vardır və onların dərinəndən araşdırılması, obyektiv qiymətləndirilməsi, bunlara adekvat tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi zəruriliyi ilə xeyli aktual görünür. Bir sıra müstəqil ekspertlər də bu problemləri tez-tez qabardırlar. Məsələn, M.Talıblı qeyd edir ki, Azərbaycanda ÜDM-in əvvəlki illərdə nisbətə bu səviyyədə aşağı düşməsinin çoxlu sayda səbəbləri vardır. Daha çox neft hasilatının təsiri var. Neft sektoru ÜDM-də 53 % təşkil edir. Hasilat aşağı düşəndə bu, ÜDM-ə də təsir edir. Qeyri-neft sektorunun zəif inkişafı hesabına ÜDM-də artımlar müşahidə olunmuşdur . Bu fikirlər müstəqil ekspertə məxsusdur. Biz dəfələrlə qeyd etmişdik ki, Azərbaycanda milli iqtisadi maraqlara söykənən iqtisadi inkişaf siyasəti və modeli əsasən formalaşmış, ölkə getdikcə rəqabət qabiliyyətini artırır və dünya ölkələri ilə əməkdaşlığı gücləndirir. Neft gəlirləri hesabına qeyri-neft sektorunun potensialının gücləndirilməsi, ixrac strukturunun genişləndirilməsi istiqamətində dövlət dəstəyi mexanizmləri fəaliyyət göstərir, dövlət siyasəti müasir iqtisadi proseslərə adekvat olaraq təkmilləşdirilir, regionların qeyri-neft potensialının reallaşdırılması üçün tarixi işlər görülür və s. Bütün bunlara baxmayaraq, tədqiqatlar göstərir ki, hələ də ölkənin qeyri-neft sektorunun mövcud vəziyyəti, onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf tempi reallıqları əks etdirmir və bu istiqamətlərdə görülən

tədbirlərin tənzimlənməsi, təkmilləşdirilməsi, daha optimal həlli yollarının axtarılmasına ehtiyac vardır. Bu amilləri nəzərə alaraq, növbəti paragrafda qeyri-neft sektorunun ümumi vəziyyətinin araşdırılmasını, onun ayrı-ayrı sahələrinin, xüsusilə, ixrac potensialı ilə bağlı mövcud imkanların təhlilini vacib saymışıq.

2.2. Qeyri-neft sektorunun mövcud vəziyyəti və əsas göstəricilərinin təhlili

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ölkənin iqtisadi siyasətində əsas prioritet istiqamət olması proseslərinə ölkədə neft strategiyasının reallaşdırıldığı ilk illərdən başlanılmışdır. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev 1990-cı illərin əvvəlində bildirmişdir ki, Azərbaycanın neft hasil etdiyini unutmaq lazımdır, onun böyük ehtiyatları, böyük perspektivləri var-bunu bir tərəfə qoyun. Bəli, bunu bizə təbiət vermişdir, amma biz gələcəyimizi bunun əsasında qura bilmərik, ciddi sənaye yaratmadan biz Azərbaycanın inkişafını təmin edə bilmərik. Bəli, Xəzərin sərvətləri hesabına 30 il ehtiyac hiss etmədən yaşaya bilərik, bu mümkündür, bizdə hər şey nəzərə alınmışdır. Bəs sonra nə olacaqdır? İqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişaf etdirilməsi indi ön sıraya məhz bu çıxır.

XX əsrin əvvəllərinə kimi, Azərbaycanda iqtisadi inkişaf modelinin fəal formalaşdırıldığı dövrdə, iqtisadi islahatların dərinləşdiyi proseslərdə qeyri-neft sektorunun prioritet istiqamətə çevrilməsinin baza elementləri yaradıldı. Artıq ölkənin neft və qazla bağlı olmayan iqtisadiyyat sahələrinin reabilitasiyası və modernizasiyası proseslərinə ciddi önəm verilirdi. Bu isə təsadüfi bir amil ola bilməzdi. Azərbaycan zəngin ehtiyatlara, əlverişli coğrafi məkana, ənənəvi rəqabətqabiliyyətli qeyri-neft iqtisadiyyat sektorlarına, güclü elmi-texniki potensiala malik bir ölkədir. Görkəmli akademik A. Nadirov və bir qrup azərbaycanlı iqtisadçı-alimlər yazırlar: “Azərbaycan özünün güclü milli iqtisadiyyatını yüksək səviyyədə hərtərəfli inkişaf etdirmək üçün başqa təbii sərvətlərə və imkanlara da malikdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının tələb olunan səviyyədə hərtərəfli kompleks iqtisadi inkişafı üçün ölkənin həm çoxlu təbii sərvətləri, həm də onlardan səmərəli istifadə etmək məqsədilə əvvəlki inkişaf mərhələlərində yaranmış böyük istehsal potensialı var. Bu potensialı təmsil edən yüzlərlə müəssisə və təsərrüfat obyektləri müasir tələblər səviyyəsində yeni texnika və texnologiyalar əsasında beynəlxalq ölçülərə uyğun şəkildə yenidən dirçəldilməyə möhtacdır . Bu fikirlərin davamı olaraq, qeyd etmək mümkündür ki, 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycanda emal sənayesinin kompleks inkişafı, qeyri-neft sektoru sahələrinin

modernizasiyası, bu istiqamətdə daha müasir sahələrin inkişaf etdirilməsi (İKT, kosmos sənayesi və s.) prosesləri intensivləşdirilmişdir. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, bir-birinin ardınca ölkənin bütün iqtisadiyyat sahələrini və regionlarını əhatə edən I, II və III Dövlət Proqramları qəbul edilmişdir. Bu proqramlardan ikisi uğurla icra olunmuş, III Dövlət Proqramı isə icra edilməkdədir. Bu dövlət proqramları ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun hərtərəfli inkişafı üçün digər zəruri təşkilati tədbirlərin siyahısı və coğrafiyası xeyli genişləndirilmişdir. Prezident İlham Əliyev qeyri-neft sektorunun inkişaf konsepsiyasının formalaşmasının və şaxələndirilməsinin baş tutması üçün çoxlu sayda Sərəncamlar, Fərmanlar vermiş, bu sahənin inkişaf prosesləri daim ciddi səviyyələrdə müzakirə edilmiş, müvafiq qərarlar qəbul olunmuşdur. İlham Əliyev bildirmişdir ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı və kənd təsərrüfatının inkişafı Azərbaycanın gələcəyini müəyyən edən amillərdir. Mən hökumət üzvlərinə müraciət edərək demişdim ki, gərək biz hamımız neft amilini kənara qoyaq. Orada işlər çox uğurla davam edir və bu sahə Azərbaycana böyük həcmdə valyuta ehtiyatları gətirəcəkdir. Biz öz siyasətimizi elə aparmalıyıq ki, sanki Azərbaycanda neft yoxdur. İqtisadiyyatın bütün sahələri, ilk növbədə qeyri-neft sektoru, infrastruktur inkişaf etməlidir. Ancaq bu yolla biz Azərbaycanı inkişaf etmiş ölkəyə çevirə bilərik. Professor C. Stiqlitz də Azərbaycanda neft 25 il və yaxud daha artıq müddətdə olacağını bildirmişdir. O, qeyd etmişdir ki, bu imkan bir dəfə verilir və ondan maksimum istifadə edib digər sahələri inkişaf etdirmək lazımdır. Biz əvvəlki paraqrafda Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf dinamika və əldə etdiyi nailiyyətlərin bir sıra xüsusiyyətləri barədə tədqiqat materialları verdiyimizdən və təhlil etdiyimiz göstəricilərdən çıxış etsək, qeyd etmək olar, ölkə iqtisadiyyatı qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində güclü potensialının reallaşdırılması dövrü mərhələsindədir. Bunlarla belə, bizə görə, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun potensialından daha səmərəli istifadə edilməsi üçün bir qrup prioritet istiqamətlərin reallaşdırılmasının həll edilməsi zəruridir və bunlar barədə irəlidə materialları verəcəyik.

Azərbaycan iqtisadiyyatı müasir dövrdə, qeyd etdiyimiz kimi şaxələndirmə, başqa sözlə, diversifikasiyalaşdırılma dövrünü yaşayır. Diversifikasiya sözünün

müasir forması ingilis dilində işlədilən “diversification” termininə əsaslanır və əsasən məhsul çeşidinin genişləndirilməsi kimi başa düşülür. Bununla yanaşı müasir dövrdə diversifikasiya anlayışı milli iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətini və istiqamətlərini xarakterizə etməkdə, şirkət və birliklərin fəaliyyət xarakterlərinə görə qruplaşdırılmasında vacib elementlərdən biri kimi özünü biruzə verir. Məsələn, iqtisadi fəaliyyətin çoxsahəliliyi və müxtəlifliliyi, çoxprofilli şirkət və s. Tədqiqatçı İ. Aslanzadə qeyd edir ki, ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafının başlıca istiqamətlərindən biri iqtisadiyyatın və onun ayrı-ayrı istehsal sahələrinin diversifikasiyasıdır. Emal sənayesinin müasir iqtisadi və texniki durumu diversifikasiya meylinin hər vasitə ilə gücləndirilməsini tələb edir. Bu məqsədlə beynəlxalq miqyasda qazanılmış təcrübədən istifadə etmək lazımdır. Həmin təcrübədən bəhrələnərək yaxın dövrlərdə Azərbaycanda əvvəla, inkişaf etmiş bazar infrastrukturunun yaradılması; ikincisi, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına kömək edən dövlət maliyyə institutlarının yaradılması; üçüncüsü, qeyri-neft sektorunun iqtisadi stimullaşdırılması sisteminin işlənməsi (vergilər, tariflər və s.) və dördüncüsü, milli iqtisadiyyatın diversifikasiyası və sənayenin qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət indikativ planlarının (proqramlarının) qəbul edilməsidir. Müəllif sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin sürətli inkişafının təmin edilməsini vacib saymışdır. Tədqiqatçı C. Yusifov bildirir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və innovasiyalaşdırılmasında iki mühüm iqtisadi inkişaf istiqaməti-milli istehsalçıların məhsullarına olan tələbatın daxili bazarda ciddi artırılmasının təmin olunması və xarici bazarların əldə edilməsi mühüm prioritet kimi qəbul olunmalıdır. Bu tədqiqatçıların mülahizələrini ümumiləşdirsək, görürük ki, ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsində əsas element kimi-sənayenin kompleks və sürətli inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sektorlarının potensialından səmərəli istifadə olunması, yüksək standartlara cavab verən milli məhsulların və malların istehsal şəbəkəsinin genişləndirilməsi, ixrac yönümlü malların çeşidinin artırılması və qeyri-neft ixracının coğrafiyasının şaxələndirilməsi həcmünün yüksəldilməsi, yeni xarici əmtəə bazarlarına çıxışın təmin olunması vacib şərtlər kimi çıxış edir.

Professor Q. Səfərov qeyd edir ki, artıq iri enerji layihələrinin əksəriyyəti başa çatdırılıb və yaxud icra edilməkdədir. Artıq qeyri-neft sektorunda iri həcmli layihələr başlanılıb, ölkənin iqtisadi inkişafının neftdən asılılığının azaldılması prosesləri müşahidə olunur. Tədqiqatçı Ş. Əliyev Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyalaşdırılmasının, ÜDM-də özəl sektorun və xidmət sahəsinin payının artırılmasının, sənaye sahələrində, o cümlədən neftqaz maşınqayırması, neftkimya, metallurgiya, cihazqayırma, tikinti materialları istehsalı, aqrar sektor və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı sahələrində inkişafın sürətləndirilməsinin, yeni iqtisadiyyat sahələrinin – İKT, turizm və kosmik sənayesinin rolunun gücləndirilməsinin, xarici ticarət dövriyyəsi strukturunun diversifikasiyalaşdırılmasının vacibliyini qeyd etmişdir .

2003-cü ilin sonlarından başlayaraq, Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın dinamikasının sürətləndirilməsində qeyri-neft sektorunun roluna ciddi önəm diqqəti cəlb edir. Ölkə ÜDM-nin ümumi həcmində qeyri-neft sektorunun payı Cədvəl 2.3.-də verilmişdir.

Cədvəl 2.3.

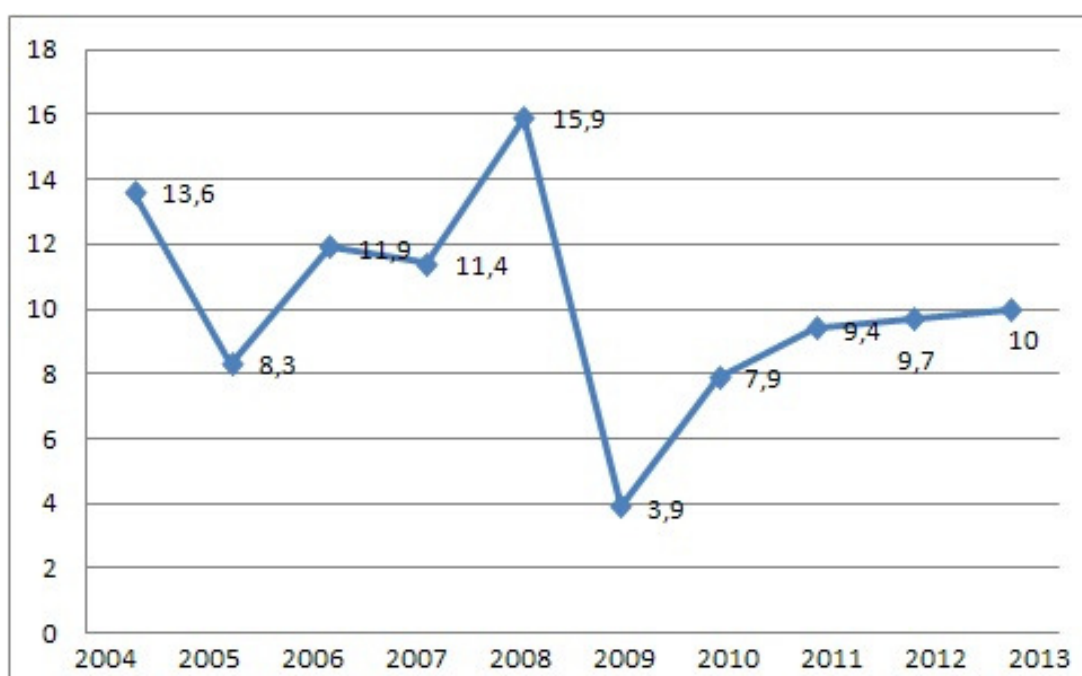
Azərbaycan Respublikasının ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payı (mlrd. manatla)

s/s	Gösrəricilər	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1	Cəmi ÜDM	8,5	12,5	18,7	28,4	40,1	35,6	42,5	52,1	54,0	57,7
2	O cümlədən:										
3	Qeyri-neft sektoru	5,6	7,0	8,2	11,7	17,1	18,6	21,4	25,4	28,5	32,6
4	Qeyri-neft sektorunun ÜDM-xüsusi çəkisi %-lə	65,9	56,0	43,9	41,2	42,6	52,2	50,4	48,8	52,8	56,6

Qeyd: Cədvəl 2.3. ARDSK-nin materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 2.3.-dən göründüyü kimi, 2004-2005-ci illərdə ÜDM-in real həcmi 6,8 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektorunun həcmi 5,8 dəfə artmışdır. Əgər 2004-cü ildə qeyri-neft sektorunun ölkə ÜDM-də xüsusi çəkisi 65,9 % idisə, bu rəqəm 2007-ci ildə 41,2 %-ə kimi enmiş, 2009-2012-ci illərdə demək olar ki, eyni səviyyədə qalmış, yalnız 2013-cü ildə ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyər

əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 10 % artmışdır. Qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi 2013-cü ilin yekununda 56,6 % təşkil etmişdir. Həmin ilin yekunu üzrə qeyri-neft sektorunun əksər sahələrində əlavə dəyər istehsalının artım tempi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən yüksək olmuşdur. Qeyri-neft ÜDM-nin artımında ən böyük müsbət töhfəni tikinti sahəsi (4,3%) vermişdir. Qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin strukturunda mədənçıxarma sənayesinin xüsusi çəkisi 2,4 %, emal sənayesinin xüsusi çəkisi 53,2 % təşkil etmişdir. Şəkil 2.1.-də isə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun real artım tempi verilmişdir.

Şəkil 2.1. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun real artım tempi.

Qeyd: Şəkil 2.1. ARDSK-nın və ARSİN-nin materialları əsasında hazırlanmışdır.

Şəkil 2.1.-dən göründüyü kimi, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişaf tempi 2004-2013-cü illərdə qeyri-sabit olmuşdur. Əgər 2004-cü ildə real artım 13,6 % idisə, növbəti 2005-2007-ci illərdə bu göstərici aşağı düşərək, 2007-ci ildə 11,4 % təşkil etmişdir. 2008-ci ildə qeyri-neft sektorunun real artımı rekord səviyyədə 15,9 % təşkil etsə də, növbəti ildə 2009-cu ildə bu göstərici son 10 ildə ən aşağı həddə 3,9 % səviyyəsinə enmişdir. 2010-2013-cü illərdə isə real artım sabit dinamika nümayiş etdirmiş və əvvəldə qeyd olunduğu kimi, 2013-cü ildə 10 % olmuşdur. 2013-cü ilin

yekunu üzrə Azərbaycanın qeyri-neft sənayesində istehsal olunan məhsulun həcmi 6776,6 mln. manat təşkil etmişdir və bunun strukturu Cədvəl 2.4.-də əks etdirilmişdir.

Cədvəl 2.4.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sənayesinin ümumi buraxılışının strukturu (2013-cü ilin yekunu üzrə)

	Göstəricilər	mln.manatla	%-lə xüsusi çəkisi
	Cəmi	6776,6	100
1	Mədənçıxarma sənayesi	4679,2	69,1
2	Emal sənayesi	108,1	1,6
3	Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	1770,6	26,1
4	Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi	218,7	3,2

Qeyd: Cədvəl 2.4. ARSİN-nin materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 2.4.-ün təhlilinə baxsaq, görürük ki, emal sənayesi qeyri-neft sənayesinin əsas aparıcı sahəsidir və bu sahədə istehsal olunan məhsulun 69,1 %-i onun payına düşür. Qeyri neft emalı sənayesinin 69,1 % payında qida məhsulları və içki istehsalı 40,9 %, metallurgiya sənayesi və hazır metal məmulatların istehsalı 5,9 %, tikinti materiallarının istehsalı 5,1 %, elektrik avadanlıqlarının istehsalı 1,9 %, kimya sənayesi 3,0 %, maşın və avadanlıqların istehsalı 3,6 %, digər sənaye sahələrinin istehsalı 8,6 % olmuşdur . Göründüyü kimi, geniş potensiala malik bir sıra sənaye sahələrinin (kimya, metallurgiya və s.) qeyri-neft sənayesindəki payı adekvatlıq təşkil etmir və bu sahələrdə qeyri-neft sənayesinin imkanlarından daha səmərəli istifadəyə ehtiyac qalmaqdadır. Tədqiqatçı, E. Vəliyev bildirir ki, neft sektorunun sıçrayışlı inkişafı fonunda qeyri-neft sektorunun kölgədə qalması, ümumi iqtisadi inkişaf tempinin əsasən neft sektorundan asılılığının yumşaldılması və iqtisadiyyatın dayanıqlı strukturunun təmin olunması məhz qeyri-neft sektoru üzrə inkişaf strategiyasının hazırlanmasını və həyata keçirilməsini tələb edir. Qeyri-neft sektorunun inkişaf strategiyasının hazırlanması eyni zamanda bu problemin əsaslarının tədqiq olunması, sahənin inkişaf meyllərinin araşdırılması ilə onun zəif və üstün cəhətlərinin, habelə neft sektorunun sıçrayışlı inkişafı nəticəsində qeyri-neft sektorunun qarşısında yarana biləcək problemlərin aşkara çıxarılması zərurətini yaradır . Bu mülahizələrdə müəlliflə razılaşıaraq, bir sıra rəqabətqabiliyyətli emal

sənayesi sahələrindəki inkişaf proseslərinin qeyri-adekvatlığına toxunmaq zərurəti ortaya çıxır. Məsələn, neftkimya sənayesində, uzun illərdir güclü potensiala və son 10 ildə maliyyə resursları baxımından problemlərin olmamasına baxmayaraq, iri və ya məhsuldar dücə malik orta modern müəssisələr istismara verilməyib, yeni istehsal potensialı formalaşdırılmayıb. Eyni fikirləri metallurgiya, cihazqayırma sənaye sahələri barəsində söyləmək də mümkündür. Düzdür, son illərdə metallurgiya sənaye kompleksinin istehsal potensialının gücləndirilməsi istiqamətində dövlət dəstəyi və tədbirləri gücləndirilmişdir. Bunların nəticələrinin yaxın perspektivdə təhlili mümkün ola bilər və hələlik ölkənin real qeyri-neft sənaye sahələrinin hazırkı fəaliyyəti onların müvcud potensiallarına nisbətən xeyli zəif təsir bağışlayır.

Qeyd etdiyimiz kimi, qeyri-neft sektorunun əsas aparıcı sahəsi sənayedir. Ümumiyyətlə, sənaye sahələrinin inkişafı son 10 ildə dövlətimizin iqtisadi siyasətində prioritetliyi ilə diqqət mərkəzindədir. Prioritet məsələ kimi iqtisadiyyatın karbohidrogen ehtiyatlarından asılılığının azaldılması, əsas aparıcı qeyri-neft sektoru sahəsi olan sənaye sektoru vasitəsilə ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlılığının gücləndirilməsidir. AR Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş, "Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya" da bir sıra əsas istiqamətlərin qeyri-neft sektorunun, o cümlədən sənayenin inkişafı ilə bağlılığı diqqəti cəlb edir:

- İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun, regionların, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı;
- İqtisadiyyatın intellektual və texnologiya bazasının səviyyəsinin yüksəldilməsinin stimullaşdırılması və s. Bu baxımdan ölkədə sənaye sahələrinin potensialının artırılması perspektivlərindən yararlanmaqda intensivləşmə çatışmır və, şübhəsiz, bu səbəbdən ölkə sənayesinin potensialı müasir dövrümüzün reallıqları baxımından adekvat səviyyədə deyildir. Azərbaycanda sənaye məhsulunun həcmi əks etdirən real göstəricilər Cədvəl 2.5.-də verilmişdir.

Cədvəl 2.5.

Azərbaycan Respublikasında sənaye məhsullarının (işlərin, xidmətlərin) həcmi (cari qiymətlərlə, mln. manat) .

	2005	2010	2011	2012	2013
Bütün sənaye	9 308,8	27 978,2	35 026,9	34 565,0	33 712,5
o cümlədən:					
Mədənçixarma sənayesi	5 672,7	20 862,5	26 894,3	25 607,2	24 942,3
Emal sənayesi	3 073,1	5 735,7	6 392,4	7 031,8	6 777,2
o cümlədən:					
qida məhsullarının istehsalı	1 094,5	1 924,6	2 107,6	2 574,8	2 583,4
içki istehsalı	72,5	170,2	169,0	175,5	187,8
tütün məmulatlarının istehsalı	30,5	22,3	22,8	19,6	13,1
toxuculuq sənayesi	34,8	29,4	52,3	57,7	46,7
geyim istehsalı	16,3	34,7	38,5	36,8	27,6
dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	4,5	20,9	20,0	29,6	20,0
ağac emalı və ağacdən məmulatların istehsalı	9,6	12,1	14,4	11,8	4,1
kağız və karton istehsalı	3,1	11,5	27,9	17,3	17,1
poliqrafiya fəaliyyəti	23,1	38,4	45,4	43,0	42,9
neft məhsullarının istehsalı	836,8	2 160,6	2 483,8	2 376,0	2 090,1
kimya sənayesi	198,3	120,3	189,0	180,6	200,1
əczaçılıq məhsullarının istehsalı	0,7	1,0	1,9	1,7	3,2
rezin və plastmas məmulatların istehsalı	23,5	43,3	78,9	71,6	63,8
tikinti məmulatlarının istehsalı	135,4	452,2	280,7	323,0	352,1
metallurgiya sənayesi	171,8	135,2	195,6	347,1	303,1
hazır metal məmulatlarının istehsalı	156,4	135,1	105,1	171,2	96,5
kompyuter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	7,3	54,6	72,5	66,5	106,1
maşın və avadanlıqların istehsalı	32,8	151,2	156,7	151,5	246,4
avtomobil və qoşquların istehsalı	5,2	3,0	3,8	4,5	3,7
sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	13,4	10,2	10,3	10,5	12,5
mebel istehsalı	17,5	51,5	45,7	38,7	35,8
zərgərlik, musiqi, idman və tibb avadanlıqlarının istehsalı	18,7	12,1	4,9	10,0	6,8
maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	147,8	66,3	94,0	126,7	182,4
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	480,8	1 225,5	1 555,9	1 724,3	1 770,9
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	82,2	154,5	184,3	201,7	222,1

Cədvəl 2.5.-nin təhlili göstərir ki, sənaye məhsullarının çeşidinin genişləndirilməsi və istehsal həcmının artırılması prosesləri mövcud potensialı əks etdirmir. Ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi tədbirlərinin gücləndirilməsinə, Bakıda və

regionlarda çoxsaylı qida məhsulları istehsal edən müəssisələrin yaradılmasına baxmayaraq, 2012-2013-cü illərdə bu sahədə istehsal olunan məhsulların ümumi həcmində artım olmamışdır. Azərbaycanda ənənəvi tekstil müəssisələrinin olmasına baxmayaraq, hazırda bu sahədə vəziyyət xeyli pisdır. Çünki, sahənin məhsul istehsalı cüzdür və 2013-cü ildə istehsal daha da aşağı düşmüşdür. Ölkədə dəri və dəri məmulatların, ayaqqabıların istehsalına kifayət qədər ehtiyac olduğundan, bu sahədə yerli xammal bazasının və yarımfabrikatların əldə edilməsi imkanlarının mövcudluğu şəraitində, bu sahələrin inkişafında durğunluq davam etməkdədir. Biz əvvəllərdə qeyd etmişdik ki, ölkənin kimya və metallurgiya sənaye sahələri güclü potensiala və rəqabətqabiliyyətliliyi xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Təəssüf ki, 2005-2013-cü illərdə kimya sənayesi üzrə məhsul istehsalında artım cüzdür və sahənin potensialı istifadə edilməmiş qalır. Metallurgiya sənayesində də 2012-ci ilə nisbətən məhsul istehsalının həcmi aşağı düşmüşdür. Məlumdur ki, Azərbaycanda mebel istehsalının genişləndirilməsi üçün hər cür şərait və güclü potensial vardır. Bu sahədə yüzlərlə müəssisələr, bir sıra iri şirkətlər fəaliyyət göstərirlər. Bütün bunlara baxmayaraq, 2011-ci ildən başlayaraq, bu sənaye sahəsində məhsul istehsalının aşağı düşməsi tendensiyası gedir. Azərbaycanda sənaye istehsalının sahə strukturunun təhlilinə baxsaq, ümumi sənaye istehsalında 1 %-dən yuxarı payı olan sahələrin sayı olduqca azdır və bu faktlar sahədəki problemlərin çoxluğunu göstərir. Sənaye istehsalının sahə strukturu, qeyd etdiyimiz şərt nəzərə alınmaqla, Cədvəl 2.6.-da verilmişdir.

Cədvəl 2.6.

Azərbaycan Respublikasında sənaye istehsalının sahə strukturu (1 %-dən çox payı olan sahələr göstərilməklə, ümumi yekuna görə faktiki qiymətlərlə, %lə)

Göstəricilər	2005	2013
Bütün sənaye, o cümlədən:	100	100
01. Mədənçıxarma sənayesi	60,9	74,0
02. Emal sənayesi, o cümlədən:	33,0	20,1
- qida məhsullarının istehsalı	11,8	7,7
- neft məhsullarının istehsalı	9,0	6,2
- kimya sənayesi	2,1	0,6
- tikinti məmulatlarının istehsalı	1,5	1,0

- metallurgiya sənayesi	1,8	0,9
03. Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	5,2	5,2

Qeyd: Cədvəl 2.6. ARDSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır .

Cədvəl 2.6.-dan bu nəticəyə gəlmək olar ki, hazırda Azərbaycanın real sənaye sahələrinin potensialından zəif istifadə edilməsi davam etməkdədir. Çünki, qida və neft məhsullarının istehsalı istisna olmaqla, heç bir real emal sənayesi sahəsi ümumi istehsalın strukturunda 1 %-lik belə xüsusi çəkiyə malik deyillər. Kimya və metallurgiya sənaye sahələri isə 2005-ci ildəki mövqelərini itiriblər və s.

2005-2013-cü illərdə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə sənaye istehsalının indekslərində də azalma müşahidə edilmişdir və bu göstəricilər Cədvəl 2.7.-də verilmişdir.

Cədvəl 2.7.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə sənaye istehsalının indeksləri (əvvəlki ilə nisbətən, %lə)

	2005	2010	2011	2012	2013
Bütün sənaye, o cümlədən:	133,5	102,6	95,0	97,8	101,8
01. Mədənçıxarma sənayesi	141,5	101,2	91,6	95,8	100,7
02. Emal sənayesi, o cümlədən:	116,0	109,4	107,1	105,4	105,8
03. Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	105,3	108,1	108,4	111,7	103,2
04. Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	88,4	98,5	112,0	101,3	111,7

Qeyd: Cədvəl 2.7. ARDSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır .

Cədvəl 2.7.-dən bu mülahizəni irəli sürmək olar ki, 2005-2013-cü illərdə ölkədə sənaye istehsalının indekslərinin sabit dinamikasını təmin etmək mümkün olmamışdır. Əksinə, 2010-cü ildən başlayaraq bütün sənaye üzrə, əsasən mədənçıxarma sənayesində indekslər azalmağa doğru istiqamətlənmişdir. Emal sənayesinin 2012-2013-cü illərdə müvafiq olaraq, 105,4 % və 105,8 % indekslərə malik olması belə, ümumi sənayenin azalma tendensiyasının qarşısını ala bilməmişdir. Bu baxımdan tədqiqat işində qeyri-neft sektoru sahələrinin istehsal potensialının artırılması ilə bağlı aparılan araşdırmaların, söylənilən fikir və

müləhizələrin, irəlidə veriləcək təklif və tövsiyələrin nə dərəcədə mühümlüyünü təsəvvür etmək bir qədər asanlaşır. Çünki, emal sənayesinin sürətli inkişafına nail olmadan, qeyri-neft sektoru sahələrinin rəqabət qabiliyyətini təmin etmədən ölkə üzrə güclü sənaye potensialını formalaşdırmaq vəzifəsinin öhdəsindən gəlinməsi real görünür. Ölkənin emal sənayesinin işinin bir sıra əsas göstəriciləri Cədvəl 2.8.-də verilmişdir.

Cədvəl 2.8.

Azərbaycan Respublikasında emal sənayesinin işinin əsas göstəriciləri

	2005	2013
01. Məhsulun həcmi (qüvvədə olan faktiki qiymətlərlə), mln. manat	3073,1	6777,2
02. Natural ifadəsində istehsal:		
polad borular, min ton	1,3	60,9
polietilen, min ton	53,0	76,0
bərk polietilen borular, şlanqlar, qollar, ton	1895	26162
sement, min ton	1537,9	2120,3
ət, cəmi, min ton	130,7	284,5
qənd və şəkər tozu, min ton	3,6	414,1
bitki yağları, min ton	64,1	100,2
üzüm şərabı, min dkl	400,5	753,1

Qeyd: Cədvəl 2.8. ARDSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır .

Cədvəl 2.8.-in təhlili göstərir ki, hazırda qeyri-neft sektorunda, o cümlədən sənaye sahələrində rəqabətqabiliyyətli sənaye potensialının artırılmasına ciddi təsir göstərə biləcək məhsulların çeşidi məhduddur və onların genişləndirilməsi zərurəti strateji vəzifə kimi çıxış edir.

Son illərdə Azərbaycanda dinamik inkişaf tendensiyası ilə fərqlənən qeyri-neft sektorlarından biri də -tikinti sənayesidir. Əgər 2005-ci ildə tikinti işlərinin ümumi həcmi 1558,0 mln. manat idisə, bu rəqəm 2013-cü ildə 8227,1 mln. manat təşkil etmişdir. 2005-2013-cü illərdə 62 mlrd. manata yaxın vəsait əsas kapitalla yönəldilmişdir. 2013-cü il ərzində əsas kapitalla yönəldilmiş 17,9 mlrd. manat vəsaitin 73,0 %-i qeyri-neft sektorunun inkişafına istiqamətlənmişdir . Digər bir dinamik inkişaf tempi nümayiş etdirən qeyri-neft sektoru kimi – nəqliyyat sahəsini qeyd etmək olar. 2013-cü ildə nəqliyyat sektorunda yükdaşımaların ümumi həcmi 218,0 mln. ton təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci illə müqayisədə 1,7 dəfə çoxdur. Nəqliyyat

sektorunda yük dövriyyəsinin ümumi həcmi 2013-cü ildə 90,9 mln. ton səviyyəsinə çatmışdır ki, bu da 2005-ci ilə nisbətən 3,4 dəfə artıqdır. Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizində yük daşımaların ümumi həcmi 2005-ci ildəki 46,7 mln. tondan 2013-cü ildə 59,0 mln. ton səviyyəsinə qədər artmışdır . Başqa bir qeyri-neft sektoru sahəsi olan – Rabitə sahəsində informasiya və rabitə xidmətlərinin həcmi 2005-2013-cü illərdə 3,2 dəfə artaraq, 2013-cü ildə 1528,1 mln. manat təşkil etmişdir. İKT-nin inkişaf indeksi 2005-ci ildə 2,58 olmuşdursa, bu göstərici 2013-cü ildə 8,32-yə yüksəlmişdir. İKT sektorunun sürətli inkişafı qeyri-neft sektorunun prioritet sahələrindən biri statusunu almağa imkan verib. Ölkədə İKT-nin inkişafı ilə bağlı Strategiyalar və Dövlət proqramları həyata keçirilməkdədir. Bu proqramlardan AR-da rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan), AR-nın İnkişafı Naminə İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə Milli Stratejiya (2003-2012-ci illər) və digərlərini qeyd etmək olar. Akademik Ə. Abbasov qeyd etmişdir ki, görülmüş tədbirlər nəticəsində İKT infrastrukturunu genişləndirilib, müasir xidmətlərə və bəzi İKT məhsullarının ixrac edilməsinə başlanılıb . Azərbaycanın ilk telekommunikasiya peykinin fəaliyyəti artıq ölkəmizə gəlir gətirməyə və qeyri-neft ixracının potensialını genişləndirməkdədir.

Qeyri-neft sektorunun mövcud vəziyyətinin təhlilində bu sahənin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahibkarlığın inkişafı dinamika göstəriciləri də diqqəti cəlb etmişdir. Sənəddə qeyd olunur ki, hazırda özəl sektor ÜDM-də 85 %, vergi daxilolmalarında 72,4 % təşkil edir. Özəl bölmədə istehsalın həcmi sənaye məhsulunun 81,4 %-i səviyyəsindədir. Aqrar sektor, sənaye, ticarət, mehmanxana və iaşə xidməti, tikinti, nəqliyyat, rabitə kimi istehsal və xidmət sahələrində qeyri-dövlət bölməsinin payı 70-99 % arasında dəyişir. 2013-cü il ərzində müəssisə və təşkilatların sayı 2012-ci ilə nisbətən 8,9 % artaraq, 86 min vahiddən çox olmuşdur. 2013-cü ildə kiçik müəssisələrin sayı 10 % artmış və hazırda 62,2 min vahiddən çoxdur. Fiziki şəxslərin sayı isə 5,2 % artaraq 455 min vahidə çatmışdır. Ümumyyətlə, Azərbaycanda iqtisadiyyatın fəaliyyət növləri üzrə müəssisələrin tərkibi və yeni yaradılmış müəssisələr üzrə 01.01.2014-cü il vəziyyəti əks etdirən

sənayesində 5382 vahid, tikintidə -9326, ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmirində - 23356, kənd təsərrüfatında – 9034 vahid müəssisələr fəaliyyət göstərirlər. Hüquqi şəxs yaratmadan fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarların sayı kənd təsərrüfatında – 63302 vahid, emal sənayesində -12948, ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmirində 176327 vahid, nəqliyyat və anbar təsərrüfatında – 68205 vahid təşkil edir. Sahibkarlığın maliyyə resursları və kreditlərlə təminatı sahəsindəki mövcud vəziyyəti xarakterizə edən göstəricilər kimi, 2013-cü ildə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən maliyyələşdirilən biznes və investisiya layihələrinin ümumi həcmi 275,0 mln. manat təşkil etmişdir. Bu məbləğin bölgüsü regionlar üzrə -Aran iqtisadi rayonu – 19,2 %; Gəncə-Qazax – 15 %; Lənkəran – 9,0%; Şəki-Zaqatala – 7,5 %; Dağlıq Şirvan – 6,6 %; Abşeron – 7,6 %; Quba-Xaçmaz – 1,8 %; Yuxarı Qarabağ – 3,3 %; Bakı şəhərinin qəsəbələri – 30 % təşkil etmişdir. İl ərzində 4468 layihəyə müsbət rəy verilmiş, bu layihələrdən 95,7 %-i kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, 3,9 %-i isə sənaye və digər sahələrin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Qeyri-neft sektorunun aparıcı sahələrindən biri olan aqrar sektorun inkişafı ölkə əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması vəzifəsini daşıyır. Aqrar sahənin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən investisiya layihələrinin reallaşdırılmasına, güzəştli kreditlərin verilməsinə diqqət artırılmışdır . Qeyd olunduğu kimi, aqrar sektor və kənd təsərrüfatı sahələrinin qeyri-neft sektorunun potensialının artırılmasında böyük ehtiyatları vardır. Bir tərəfdən ölkə əhalisinin yarısından çoxu kənd rayonlarında yaşayır, deməli, əmək ehtiyatları vardır, digər tərəfdən, regionların sürətli inkişafı, investisiya mühitinin, cəlbediciliyinin artması, infrastruktur şəbəkələrinin genişləndirilməsi, bu sektorda məhsul istehsalının həcmnin artırılmasına, sektorun davamlı inkişafına imkan verən əsas amillər kimi göstərilə bilər.

Biz əvvəllər də bildirmişdik ki, qeyri-neft sektorunun mövcud vəziyyətini daha obyektiv təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün ilk növbədə ona təsir edən mühüm amillərin qiymətləndirilməsi vacibdir. Azərbaycanda ölkə iqtisadiyyatının inkişafı proseslərində neft-qaz sənayesinin lokomotiv rolunu qeyd etmək lazım gəlir. Bunlar barədə çoxlu sayda tədqiqat materialları və təhlillər vardır, bu səbəbdən neft-qaz

sektorunun göstəricilərini təhlil etməyi məqbul saymamışıq. Amma, bu sektorun emal sahələri, yəni qeyri-neft sektoru sahələri ilə bağlı bir sıra problemlərə toxunmaq zərurəti qalmaqdadır. Əvvəllərdə bildirmişdik ki, neft-kimya sənaye kompleksi ölkənin ənənəvi rəqabətqabiliyyətli və güclü sənaye potensialına malik sahələrdən biridir. Hələ sovetlər dönəmində bu sektorda Azərbaycanın sənaye istehsalının 20 %-ə qədər istehsal olunurdu və sənayedə işləyənlərin hər 8 nəfərindən biri bu sektorda çalışırdılar. Sektorun bir sıra məhsulları dünya ölkələrinə, 100-lərlə sovetlər birliyi şəhərlərinə göndərilirdi. Düzdür, hazırda iri neft-kimya müəssisələrinin çoxundan əsər-əlamət qalmayıb, onlar tamamilə istismardan çıxarılıb və ya fəaliyyət göstərmirlər. Biz qeyri-neft sektorunun neft-kimya sənayesinin hazırkı vəziyyətini təhlil edərkən ARDNŞ-nin tərkibinə daxil olan “Azərikimya” İstehsal Birliyinin durumuna toxunmaq istərdik. Birlik hazırda əsasən “Etilen-Polietilen” zavodunun bazasında fəaliyyət göstərir. Professor E.Hacızadə ÜDM ilə neft-qaz sektoru və qeyri-neft sektoru arasında statistik xətti əlaqədə korrelyasiya nisbətələrinin əmsal ifadəsində qiymətləndirmişdir. Müəyyən olmuşdur ki, bütün istehlak indekslərinin əsasən qorunub saxlanıldığı son 15 il ərzində neft-qaz sektorunda baş verən artım aparıcı xarakterizə olmuş və ümumilikdə respublika üzrə ÜDM-in inkişafında başlıca rol oynamışdır. Digər tərəfdən neft-qaz sektorunun artım tempinin qeyri-neft sektoruna korrelyasiyasında da dominantlığın neft-qaz sektoruna məxsusluğu əsaslandırılmışdır... Belə vəziyyətdə isə qeyri-neft sektorunda yüksək dinamizm meyarlarına nail olmayacağı təqdirdə respublikada 2015-ci ilə qədər iqtisadi artım yenə də neft-qaz sektorundakı artım tempi ilə yanaşı addımlayacaqdır. Sonrakı mərhələlərdə isə neft hasilatının azalması ilə bu nisbətlər bir qədər mülayimləşəcəkdir. Nəzərə alınırısa ki, 2020-2040-cı illərdə ölkədə qaz hasilatında yetərli artımlar gözlənilir, onda bu paralellik həmin müddət ərzində də müəyyən qədər müşahidə ediləcəkdir. Müəllifin bu mülahizələrinə və qiymətləndirilməsinə rəğmən, qeyd etmək olar ki, əgər kimya və neft-kimya kimi geniş potensiallı sənaye sahələrinin güclərindən səmərəli istifadə edilməsə, çətin ki qeyri-neft sektorunun neft-qaz sektoru ilə müqayisədə iqtisadi artıma əsaslı təsir edə biləcək potensialı formalaşsın. Belə ki, əvvəldə misal kimi verdiyimiz “Azərikimya” İB-nin ən iri

qurğusu olan – layihə gücü 450 min ton təşkil edən EP-300 qurğusu uzun illər ərzində modernizasiya edilmədiyindən və kifayət qədər investisiya yatırılmadığından bu qurğu fiziki, eyni zamanda mənəvi köhnəlməyə məruz qalmış və hazırda istehsal gücünün yalnız 25 %-i səviyyəsində fəaliyyət göstərir. Bir çox müstəqil ekspertlər də ölkənin qeyri-neft sənayesinin potensialının müasir vəziyyətinə təsir etmək üçün enerji sferasında sənayeləşmənin inkişaf etdirilməsini və emal sektorunun genişləndirilməsini zəruri hesab edirlər. 2015-2020-ci illərdə sənayenin inkişafı Dövlət Proqramının layihəsinə müasir neft-qaz emalı və neft-kimya kompleksinin yaradılması, xüsusi iqtisadi zonaların təşkili prosesinin başa çatdırılması və tədbirlər planı çərçivəsində xüsusən də güzəştli şərtlərlə xarici investisiyaların cəlb edilməsi tədbirləri təklif olunur. Professor A.Şəkəraliyev qeyd edir ki, keçid dövrünün ilk illərində qeyri-neft sektoru ciddi tənəzzülə məruz qalmış və böhran illərində bu sahə özünün istehsal həcmnin təxminən 80 %-ə qədərini itirmişdir... Qeyri-neft sektorunun stimullaşdırılması strategiyası isə öz növbəsində bir çox kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir...Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı potensialının tam reallaşdırılmasına yönəlmiş bütün bu tədbirlərin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi ixrac yönümlü və idxalı əvəzetmə inkişaf strategiyalarının effektiv sintezinə imkan verən müvafiq iqtisadi mexanizmlərinin işlənməsi və realizasiyası əsasında mümkündür . Bu fikirlərlə razılaşaraq, qeyd etmək olar ki, hazırda Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun işinin göstəriciləri bu sahənin potensial imkanlarından xeyli aşağıdır və sektorun fəaliyyətinin gücləndirilməsi məqsədilə çoxşaxəlilik prinsipləri əsasında kompleks tədbirlərin hazırlanması və reallaşdırılması problemləri qalmaqdadır. Biz qeyri-neft sektorunun ixrac potensialına bu paraqrafda toxunmadıq, bununla bərabər bu sahədə, qeyri neft sektorunda investisiya fəaliyyəti, cəlbediciliyi, investisiyalardan səmərəli istifadə olunması problemlərinə, bu sahələrdə mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsinə irəlidə qayıdacağıq.

Qeyri-neft sektorunun güclü potensiala malik sektorlarından biri də kənd təsərrüfatı və ya aqrar sektorudur. Prezident İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın çox böyük potensiala malik olan nəhəng sektorudur. Kənd təsərrüfatının inkişafı həm də gələcəkdə məşğulluğun təmin edilməsi deməkdir. Bu

sahədə ixrac potensialı kifayət qədər böyükdür. Əsas qida məhsulları üzrə biz bir ildən, maksimum iki ildən sonra özümüzü tam təmin edəcəyik. Bundan sonra isə artıq xarici bazarlara çıxış prosesi başlanacaqdır. Məlum olduğu kimi, iqtisadi təhlükəsizliyin ən mühüm istiqamətlərindən biri də ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və bu sahədə təkmilləşdirilmiş dövlət siyasətinin formalaşdırılmasıdır. Təsadüfi deyildir ki, dünyanın iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf etmiş və əhalinin yaşayış səviyyəsinə görə digər dünya ölkələrini xeyli geridə qoyan dövlətlər özlərinin iqtisadi siyasətlərində mühüm istiqamət kimi ərzaq təhlükəsizliyinə və kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafına strateji məqsədlər kimi baxırlar. Bu ölkələrdə ən inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı münasibətləri olmasına baxmayaraq, kənd təsərrüfatının bu və ya digər sahələri üzrə dünyanın aparıcı dövlətlərindən olan ABŞ-da, Qərbi Avropa ölkələrində dotasiyalardan və subsidiyalardan müasir dövrdə də geniş istifadə edilməkdədir. Bu dövlətlər özlərinin proteksionist siyasətləri ilə milli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının maraqlarını qorumaqla, onların daxili və beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin güclü olmasına əlavə stimullar verirlər . Kənd təsərrüfatı üzrə mütəxəssis və tədqiqatçı G.Əhmədov bildirmişdir ki, kənd təsərrüfatında bazar təsərrüfatçılıq sisteminin hakim mövqe tutması aqrar əmtəə istehsalçılarının iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsi, azad rəqabət mühitinin formalaşması ilə səciyyələnmişdir... Bununla belə, Azərbaycan Respublikasında aqrar sahə çərçivəsində yüksək texnologiyalara əsaslanan elmtutumlu istehsalın inkişaf etdirilməsi istiqamətləri reallaşdırılmalıdır. Yalnız belə olan təqdirdə ölkəmiz elmi-texniki tərəqqinin liderlər sırasına qoşulmaq perspektivlərini reallaşdıra bilər. Ölkədə səmərəli və rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı istehsalının artırılması yerli dayanıqlı aqrar-ərzaq bazarının yaranmasını şərtləndirə bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatının iqtisadi potensialının möhkəmləndirilməsi ölkə əhalisinin ərzaqla təminatında əhəmiyyətli rol oynayır... Bütün bu amillərlə bərabər, bazar iqtisadiyyatı şəraitində qeyri-neft sektorunun ümumi tərkib hissəsi kimi kənd təsərrüfatında sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi əhalinin gəlirlərinin artırılması baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir . Düzdür, müstəqillik dövründə kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivlərini istiqamətləndirmək üçün xeyli vaxt,

qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, torpaq islahatlarının başa çatdırılması, sahənin strukturunun müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, maddi-texniki bazanın formalaşdırılması, infrastruktur obyektləri şəbəkəsinin yaradılması, kənd rayonlarında iqtisadi fəallığın təmin edilməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, aqrar mədəniyyətin gücləndirilməsi, bu sahəyə müasir texnologiyaların və xarici investorların cəlb edilməsi, sektorun ixrac potensialının diversifikasiyası və s. tədbirlərin həyata keçirilməsi lazım gəlmişdir. Bütün bunlarla belə, kənd təsərrüfatı hələ də özünün real inkişaf imkanlarına uyğun prioritet istiqamətlərini kifayət qədər modelləşdirə bilməyib. Dövlətin subsidiya və dotasiya kimi maliyyə dəstəklərindən, lizinq formasında nəqliyyat vasitələri, texnika, kənd təsərrüfatı gübrələri, ziyanvericilərə qarşı herbisidlər, damazlıq heyvanlar, toxumla təminat və s. mexanizmlərdən istifadə olunmasına baxmayaraq, aqrar sektorda sənayeləşmə prosesi, iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması, ixrac təyinatlı məhsullarının çeşidinin artırılması prosesləri mövcud potensialla uyğun deyildir. Baxmayaraq ki, son 10 ildə kənd təsərrüfatında iqtisadi inkişaf prosesləri artım tendensiyası mərhələsinə qədəm qoymuşdur, amma bu artım cəmisi 1,5 dəfə təşkil etmişdir. Başqa sözlə, hələ də öz potensialını reallaşdırma bilməyən sənaye sektoru ilə müqayisədə kənd təsərrüfatı artım tempinə görə xeyli tədbirlər görməlidir. Çünki, bu sektorun ənənəvi güclü potensiala malik sahələri vardır. Təsadüfi deyildir ki, bir çox kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə, xüsusilə, meyvə və tərəvəzlər, üzümçülük, pambıqçılıq, bostan bitkiləri sahələrində Azərbaycan keçmiş SSRİ respublikaları içərisində ön cərgəyə çıxma bilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi proqramı” uğurla 2010-cü ildə başa çatdırılmışdır. Proqramın əhatə etdiyi 2001-2010-cu illər ərzində, xüsusilə də, son 5 il ərzində əhalinin ərzaq məhsulları ilə yerli istehsal hesabına təminatı yaxşılaşmışdır. Belə ki, 2001-ci ilə nisbətən 2010-cu ildə kartof istehsalı 57 %, tərəvəz və bostan istehsalı 33 %, meyvə istehsalı 47 %, şəkər çuğunduru istehsalı 6,2 dəfə, ət istehsalı diri çəkiddə 2,1 dəfə, süd istehsalı 1,4 dəfə, yumurta istehsalı isə 2,1 dəfə artmışdır. Təkcə 2007-2010-cu illər ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara və çoxillik əkmələrin becərilməsinə sərf olunan yanacağa, habelə

buğda və çəltik səpininə görə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına 284,1 mln. manat subsidiya verilmişdir. 2010-cu ildə respublikada 2 mln. ton taxıl, 953,7 min ton kartof, 1614,6 min ton tərəvəz-bostan, 718,2 min ton meyvə, 256,5 min ton şəkər çuğunduru, 129,5 min ton üzüm, 545 ton çay yarpağı, 333,3 min ton diri çəkiddə ət, 1 530 min ton süd, 1178,6 mln. ədəd yumurta istehsal olunmuşdur. 2012-ci ilin yekunları üzrə təhlillər göstərir ki, görülmüş tədbirlər öz nəticəsini vermişdir. Belə ki, 2012-ci ildə 1647.1 min hektar sahədə əkin aparılmışdır. 1031.4 min hektar sahədə payızlıq və yazlıq dənli və dənli paxlalı bitkilər əkilmiş, nəticədə 2802.2 min ton məhsul istehsal olunmuşdur. 2012-ci ildə 2011-ci il ilə müqayisədə 343.8 min ton taxıl, o cümlədən 206.4 min ton buğda, 1.4 min ton tərəvəz məhsulları, 30.0 min ton kartof, 44.2 min ton meyvə məhsulları, 13.9 min ton üzüm, 691 ton tütün yarpağı və 33.8 ton yaşıl çay yarpağı artıq istehsal olunmuşdur. 2012-ci il ərzində kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 4,8 mlrd. manata yaxın olmuş və 2011-ci ilə nisbətən artım 6,6 % təşkil etmişdir. Bitkiçilik məhsulları üzrə artım – 5,8 %, heyvandarlıq məhsulları üzrə isə 7,6 % olmuşdur. Kənd təsərrüfatının əsas sahəsi olan heyvandarlıq sahəsində mal-qaranın baş sayı və heyvandarlıq məhsulları istehsalı dinamik olaraq artır. Son illər sürünün cins tərkibinin yaxşılaşdırılması istiqamətində görülmüş işlər mal-qaranın və heyvandarlıq məhsullarının artmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

2013-cü ildə də kənd təsərrüfatının artımı davam etmişdir. Belə ki, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 5244.6 mln. manat təşkil etmiş və keçən ilin eyni dövrünə nisbətən 4.9 %, o cümlədən bitkiçilik məhsulları üzrə 4.2 %, heyvandarlıq məhsulları üzrə 5.5 % artmışdır. Əsas kapitala yönəldilmiş ümumi vəsaitin 573.4 mln. manatı və ya 3.2 %i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığa sərf edilmişdir. 1073.7 min hektar payızlıq və yazlıq dənli və dənli paxlalı bitkilərin sahəsi biçilmiş və 2961.9 min ton məhsul götürülmüşdür. İl ərzində 992.7 min ton kartof, 1232.8 min ton tərəvəz bitkiləri, 429.7 min ton ərzaq üçün bostan məhsulları, 852.9 min ton meyvə və giləmeyvə, 154.1 min ton üzüm, 3.5 min ton tütün, 181.4 min ton şəkər çuğunduru və 0.567 ton yaşıl çay yarpağı toplanmışdır. Keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən kartof istehsalı 2.5 %, tərəvəz istehsalı 1.4 %,

bostan məhsulları istehsalı 0.4 %, meyvə və giləmeyvə istehsalı 5.3 %, üzüm istehsalı 2.1 %, şəkər çuğunduru 3.2 % çox toplanmışdır. 44.8 min ton xam pambıq və 3.5 min ton tütün yarpağı yığılmışdır . Cədvəl 2.9.-da 2003-2013-cü illər ərzində Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı üzrə ümumi məhsulun dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 2.9.

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı üzrə ümumi məhsulun dinamikası (carı qiymətlərlə, mln. manatla)

Göstəricilər	2003	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları	1450,5	1844,8	3505,9	3805,5	3877,7	4525,2	4844,6	5244,6
o cümlədən: bitkiçilik	807,0	988,2	2084,9	2106,0	1999,2	2339,8	2458,2	2629,6
heyvandarlıq	643,5	856,6	1421,0	1699,5	1878,5	2185,4	2386,4	2615,0
Kənd təsərrüfat müəssisələrində cəmi	41,6	68,8	186,0	227,9	192,6	236,0	319,4	363,9
o cümlədən bitkiçilik	10,3	13,9	41,0	70,0	60,0	82,2	97,3	120,5
heyvandarlıq	31,3	54,9	145,0	157,9	132,6	153,8	222,1	243,4
Fərdi sahibkarlar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatları cəmi	1408,9	1776,0	3319,9	3577,6	3685,1	4289,2	4525,2	4880,7
o cümlədən: bitkiçilik	796,7	974,3	2043,9	2036	1939,2	2257,6	2360,9	2509,1
heyvandarlıq	612,2	801,7	1276,0	1541,6	1745,9	2031,6	2164,3	2371,6

Mənbə: ARDSK. <http://www.stat.gov.az> .

Cədvəl 2.9.-dan göründüyü kimi, ümumi məhsul artımı 2003-2013-cü illər il ərzində 3,6 dəfə təşkil etmişdir. Bitkiçilik üzrə artım 3,25 dəfə və heyvandarlıq üzrə isə ümumi məhsulun artım tempi 4,06 dəfə olmuşdur. Ümumiyyətlə, ölkədə son illər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının həcmnin və çeşidinin artırılması istiqamətində aparılan tədbirlər növbəti illərdə bu mühüm qeyri-neft sektorunda mövcud potensialın yüksəldilməsinə imkan verə bilər.

Qeyri-neft sektorunun təhlili və tədqiqi üzrə araşdırmalar bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, sektorun potensialının daha ciddi arqumentlərlə qiymətləndirilməsi və təhlili üçün bir qrup strateji meyarlar ciddi nəzərə alınmalıdır:

-ilk növbədə, qeyri-neft sektorunun priortetliyi nəzərə alınmaqla, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tendensiylarına adekvat istiqamətlərin müəyyənəşdirilməsi, mövcud resurslardan səmərəli istifadə olunması və onların bazasında müxtəlif qeyri-neft sektorlarının inkişafının əsaslandırılması və təşkili;

-təbii ehtiyatlar hesabına emal müəssisələrinin yaradılması prosesləri ilə əmək ehtiyatlarının məhsuldar yerləşdirilməsi baxımından uzlaşdırılması, regionlarda sənaye zonalarının, sənaye məhəllələrinin, aqrar şəhərciklərin, aqrar komplekslərin, elm-innovasiya və klaster təyinatlı kənd təsərrüfatı və aqrar holdinqlərin təşkilinə baxılmalı;

-kənd təsərrüfatı və aqrar sektora dövlət dəstəyi mexanizmlərinin bu sektorun qarşısında duran müasir vəzifələr baxımından təkmilləşdirilməsi proseslərinin intensivləşdirilməsi və s.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun müasir vəziyyəti bu sahənin diversifikasiyaləşdirilməsinin intensivləşdirilməsi ilə xarakterizə edilsə də, təəssüf ki, bu proseslər sektorun potensialının cüzi bir hissəsi kimi çıxış edir. Qeyri-neft sektorunun ölkə ÜDM-dəki və digər makroiqtisadi göstəricilərdə artım dinamikasının intensivləşdirilməsi üçün, ilk növbədə, bu sahənin ixrac potensialının genişləndirilməsi zəruridir. Bu halda ölkənin qeyri-neft sektoru sahələrinə xarici investisiyaların cəlb edilməsi sürətlənə bilər, müxtəlif ölkələrdən investorların gəlişi artar, ölkəyə gətirilən müasir texnologiyalar və idarəetmə metodları qeyri-neft sektorunda ədalətli rəqabəti artırır, istehsal standartlarını yüksəldər, real məhsul artımına ciddi zəmin yaradar. Bu kimi amillər nəzərə alınmaqla, müasir dövrdə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun ixrac potensialı və onun qiymətləndirilməsinin araşdırılmasını məqsədəuyğun bilmişik.

III Fəsil. Azərbaycanda qeyri neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1. Qeyri neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsinin qanunvericilik bazası və onun təkmilləşdirilməsi

Hər bir iqtisadi prioritet mənsub olduğu dövlətin iqtisadi siyasətində ilk növbədə dayanıqlı və etibarlı, işlək qanunvericilik bazasına malik olmalıdır. Qanunvericilik bazası, müvafiq ölkə qanunları, normativ sənədlər, iqtisadi rejimlər, qaydalar olmadan prioritet iqtisadi siyasət istiqamətlərinin inkişafının intensivləşdirilməsi, sahənin problemlərinin öyrənilməsi və baxılması qeyri mümkündür. Hələ, neft strategiyasının reallaşdırılmağa başladığı ilk illərdən etibarən Azərbaycanda ayrı-ayrı qeyri-neft sektoru prioritetləri üzrə ölkə tədbirlərinə start verilmiş, ilk növbədə bu sektorun müxtəlif sahələri üzrə qanunvericilik aktlarının işlənilib hazırlanması, baxılması və qəbul edilməsi prosesləri sürətləndirilmişdir. Şübhəsiz, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsinin qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və onun zərurət yarandıqca təkmilləşdirilməsi məsələləri daha çox diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sahədə qanunların mükəmməlliyi və işləkliyi mühüm şərtlər kimi çıxış etmişdir. Bu prinsiplərin əsasında aşağıdakı meyarlara üstünlük verilmişdir:

- Xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinə şərait yaradılmalı;
- Xarici ticarət iştirakçılarının beynəlxalq bazara çıxışını məhdudlaşdıran baryerlərin azaldılması və süni müdaxilələrə adekvat mexanizmlərin işlənilməsinin təmin edilməsi;
- İxrac prosedurlarının sadələşdirilməsi və ixracın stimullaşdırılması;
- İxracın həvəsləndirilməsi, bu sahənin inkişafına imkan verən dövlət dəstəyi mexanizmlərinin qanunlar vasitəsi ilə tənzimlənməsi;
- İxrac proseslərinin əsas iştirakçıları kimi xarici investorların hüquqlarının qorunması, fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi;

- Ölkəyə gətirilən investisiyaların və müasir texnologiyaların qanunvericilik bazalarının beynəlxalq hüquq prizmasından müdafiəsinin təşkili, investisiyaların toxunulmazlığı prinsiplərinin qorunması;
- Müxtəlif dövlət orqanlarının və nəzarətedici təşkilatların ixracla məşğul olan sahibkarlıq subyektlərinin işinə əsassız müdaxilələrin minimumlaşdırılması;
- İxracın inkişafı, xüsusilə qeyri-neft ixracının potensialının artırılması məqsədilə dövlət dəstəyi mexanizmlərinin, maliyyə yardımlarının, daxili investisiya qoyuluşlarının, subsidiya və dotasiyaların və s. maliyyə-büdcə, kredit maliyyə rıçaqlarının tətbiqi üzrə qanunvericilik əsaslarının gücləndirilməsi və s.

Ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi, investorların ölkə iqtisadiyyatına iri kapitalın gətirilməsində həvəsləndirilməsinin qanunvericilik əsasları yaradılmış, sahibkarlığın və biznes mühitinin inkişafı üçün böyük həcmli işlər görülmüşdür. "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" və "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" ölkə qanunları qəbul edilmişdir. Bu qanunlara görə, dövlət investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsinə, qoyulmuş investisiyaların qorunmasına zəmanət verir, investisiya şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün kompleks tədbirlər görür, mexanizmlər işləyib hazırlayır və həyata keçirir, investisiya fəaliyyəti subyektlərinin işini tənzimləyir və sabitliyini qoruyur, investorların hüquqlarını müdafiə edir və digər mühüm tədbirlərin təşkilatçısı kimi çıxış edir. "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" təkmilləşdirilmiş və əlavələr edilmiş Qanunla ölkə iqtisadiyyatına sərmayələr yatırmış investorların hüquqi müdafiəsi, investisiyaların cəlb edilməsi sahəsində milli subyektlərlə bağlanmış kontraktların şərtlərinin icra olunmasına dövlət nəzarəti mexanizmləri müəyyənləşdirilmişdir .

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, onun ixrac potensialının artırılması proseslərinin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi zərurəti ilk növbədə ölkədə investisiyaları kifayət qədər tənzimləyən qanun və normativ aktların işlənilib hazırlanmasını şərtləndirir. Məlum olduğu kimi, bir çox ölkələrdə investisiyaların tənzimlənməsi ümumi qanunlar çərçivəsində aparılır və əsasən ölkə konstitusiyasında baxılır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bildirilmişdir ki, mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən qorunur. Məhkəmənin qərarı olmadan heç kim

mülkiyyətdən məhrum edilə bilməz . Bu maddələr Azərbaycan vətəndaşları ilə yanaşı, xarici vətəndaşlara da şamil olunur. “Xarici investisiyaların qorunması” haqqında Qanunun 11-ci maddəsində milliləşdirməyə qarşı dövlət təminatı nəzərdə tutulmuşdur. Maddəyə əsasən, milliləşdirmə haqqında qərar yalnız Milli Məclis tərəfindən qəbul oluna bilər. Bu halda isə xarici investorlara təcili, adekvat və effektivli kompensasiya ödənməlidir. Azərbaycan bir çox Konvensiyaların, o cümlədən 1996-cı ildən başlayaraq, “Xarici ticarət arbitrajı haqqında” Avropa Konvensiyasının (Cenevrə Konvensiyası adlandırılır və 1961-ci ildən qüvvəyə minib) iştirakçısıdır. Xarici kapitalın ölkəmizə gətirilməsi və investorların fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsi məsələləri ölkə Prezidentinin “İnvestisiya fəaliyyətinin təşviqi üzrə əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncamında öz əksini tapmışdır . İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi, qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi öz növbəsində ölkəmizin mineral və xammal resurslarından daha səmərəli istifadə olunmasına, yeni rəqabətqabiliyyətli ixrac təyinatlı mal və məhsulların çeşidinin artırılmasına, ixracın stimullaşdırılmasına, hazır sənaye məhsullarının ixracının genişləndirilməsinə, bütövlükdə ölkədə investisiya fəaliyyətinin gücləndirilməsinə, qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsinə və onun ixrac potensialının əhəmiyyətli səviyyədə artırılmasına şərait yaradır, bu proseslərdə hüquqi-normativ bazanın etibarlılığını, işləkliliyini artırır və s. Tədqiqatçı A. Köçərli xarici iqtisadi əlaqələrin və infrastrukturunun gücləndirilməsi məqsədilə ixracın kreditləşdirilməsi və sığortalanması sisteminin inkişaf etdirilməsi, ixracın inkişafına yardımçı olan bazar (marketing, reklam, konsalting, qiymətləndirmə, kömrük nəzarəti, o cümlədən məhsulların keyfiyyətinə nəzarət, sertifikatlaşdırma və s.) infrastruktur sahələrinin inkişaf etdirilməsi, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsini, iri beynəlxalq şirkətlərlə əməkdaşlığın qeyri-neft bölməsində də inkişaf etdirilməsini vacib hesab edir . Tədqiqatçı P. Rzayev hesab edir ki, ölkənin maliyyə potensialının artması nəticəsində qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün ideal zəmin yaranmış və xarici sərmayə cəlbi üçün həyata keçirilən uğurlu siyasətin əsl səmərəsi də məhz bundan sonra özünü göstərməlidir... Azərbaycanda neft sektoru ilə bərabər qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə bu gün xüsusi

diqqət yetirilir . Tədqiqatçıların mülahizələrində qeyd olunmuş prioritetlərin reallaşdırılmasında, bu istiqamətlərdə qeyri neft sektorunun və ixrac potensialının gücləndirilməsi ilə bağlı müasir adekvat tənzimləmələrin, yeni dövlət mexanizmlərinin, qanunvericilik aktlarının zərurət kimi çıxış etməsi gözləniləndir. Əslində ixrac potensialının tənzimlənməsi mexanizmləri daimi olaraq, dünya əmtəə bazarlarındakı situasiyalara, iqtisadi proseslərin inkişaf istiqamətlərinin deformasiyalarına , yeni tendensiyalarına, regionlararası və ölkə qrupları ilə ixrac sahəsindəki əməkdaşlığın prioritetlərinə adekvat tənzimləmələr və təkmilləşdirmələr tələb edir. Ölkənin ixrac potensialının artırılması istiqamətində ciddi tədbirlər görməsi zəruriliyi, dövlət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi vacibliyi həm də Azərbaycanın iqtisadi rəqabətqabiliyyətliliyinin dünya səviyyəsində artırılması ilə birbaşa bağlıdır. R. Məmmədov qeyd edir ki, Azərbaycan son 15 ildə ÜDM-in adambaşına düşən həcmnin artımı üzrə dünyada ən yüksək nəticələrdən birini göstərir. 2007-ci ildən etibarən Azərbaycan effektivli iqtisadiyyata malik, 2010-cu ildən sonra isə innovasiyalı iqtisadiyyata malik ölkələr qrupuna daxil edilməli idi. Amma, ölkə ixracında neft və neft məhsullarının xüsusi çəkisinin 75-80 % səviyyəsində olması, hələ ki, ölkəmizi istehsal əsaslı rəqabətqabiliyyətli dövlətlər sırasında saxlamışdır. Təhlil etmədən belə, görünür ki, Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasında qeyri-neft sektorunun, onun ixrac potensialının artırılmasının stimullaşdırılması əsas vəzifələrdəndir. Bir amil, yəni ixracın təkmilləşdirilməsi vacibliyi 2013-cü ilin yekununda Azərbaycan xarici ticarət əlaqələrinin yekununa baxdıqda da, zərurət kimi çıxış edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatları əsasında hazırlanmış təhlildə göstərilir ki, 2013-cü ildə 34,7 mlrd. dollarlıq xarici ticarət dövriyyəsinin 24 mlrd. dollara yaxını və yaxud 69,1 % ixracın payına düşmüşdür. Azərbaycan 149 ölkə ilə ticarət əlaqəsinə girmişdir və 2012-ci illə müqayisədə xarici ticarət dövriyyəsi 3,35 %, qeyri-neft sektoru üzrə ixracın həcmi 5,78 % artmışdır. Ixrac əməliyyatlarında dövlət sektorunun payı 93,29 %, özəl sektorun payı isə cəmi 5,76 % təşkil etmişdir . Göründüyü kimi, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialı və bu sahənin əsas təsərrüfat subyektləri kimi özəl sektor müəssisələrinin ölkə ixracında iştirakının

fəallaşdırılması, həvəsləndirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Müstəqil ekspertlər belə hesab edirlər ki, hazırda neft sektorundan əlavə ölkənin ixrac potensialı əsasən kənd təsərrüfatında bəzi mövqelərdə məhdudlaşır. Təəssüf ki, son 20 il ərzində ölkə ixracatçı kimi bütün mövqelər üzrə geriləyib. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının Azərbaycan üzrə “Transition Report 2011” adlı hesabatına əsasən ölkənin əsas məqsədlərindən biri kimi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi göstərilmişdir. Bankın proqnozlarında bildirilir ki, ÜTT-ə üzvlük prosesinin başa çatması və transsərhəd prosedurların sadələşdirilməsi bu məqsədə çatmaqda kömək edə bilər. Düzdür, Azərbaycan hələlik ÜTT-ə daxil olmaqda tələsmir, bu proseslərdə ehtiyatlılıq nümayiş etdirir. Bununla belə, geci-tezi dinamik, tarazlaşdırılmış, səmərəli iqtisadi sistem qurmaq, dünya ticarət sistemində və əmtəə bazarlarında bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi iştirak etmək üçün ÜTT-ə daxil olmalıdır, bu zəruri tələbatdan irəli gələn bir prosesdir. Tədqiqatçı Ə. Əliyev qeyd edir ki, ÜTT üzvlülüynə qəbul olunmaq Azərbaycanın iqtisadi mühiti üçün də təsirsiz ötüşməyəcəkdir. Ona görə də bu proses qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə müşahidə olunmalıdır. Bu tədbirlər sırasında milli bazarda Azərbaycan mallarının və xidmət sahələrinin çeşidinin artırılması və rəqabətqabiliyyətinin təmin olunması, beynəlxalq ticarət qaydalarının qəbul olunmasında və icrasında milli maraqlar baxımından iştirak imkanının əldə edilməsi, Azərbaycanın dünyada beynəlxalq ticarətin bərabər hüquqlu subyekti kimi daha yaxşı tanınması, xarici ticarətin tənzimlənmələrinin səmərəli modelləşdirilməsi, ixracda və idxalda dövlət tədarüklərinin ləğvi, xarici iqtisadi münasibətlərə çoxtərəfli yanaşma, nəhayət ixracın genişləndirilməsi, yəni onun coğrafi və əmtəə strukturunun diversifikasiyası və dərinləşdirilməsi tədbirləri yer almışdır.

Ölkə iqtisadiyyatının sabitliyi və xammal resurslarının ixracından asılılığı barədə narahatçılıq Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasında da yer almışdır. Konsepsiyanın 3.8-ci bəndində (İqtisadi qeyri sabitlik) bildirilir ki, müstəqilliyin ilk illərində iqtisadi sistemə inteqrasiya ilə bağlı çətinliklər nəticəsində Azərbaycan Respublikası ötən əsrin 90 cı illərinin birinci yarısında ciddi iqtisadi böhran keçirmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası bazar

iqtisadiyyatına keçməkdə israrlı olmuş, qapılarını xaricə sərmayələrə açmış və xüsusilə energetika sektorunda böyük uğurlar əldə etmişdir. Bununla belə, sürətlə artan neft və qaz gəlirlərindən həddən artıq asılılıq makroiqtisadi tarazlığı poza və beləliklə, ölkəni potensial qlobal və regional iqtisadi böhranların təsirinə qarşı müdafiəsiz vəziyyətə sala bilər. Bu amillər nəzərə alınmaqla, müstəqilliyin ilk dövrlərindən başlayaraq, neft-qaz sənayesi ilə bərabər, digər iqtisadiyyat sektorlarının inkişafına diqqət artırıldı. İlk növbədə qeyri neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsi, qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi, xarici ticarətin liberallaşdırılması və onun daha da dərinləşdirilməsi, ixrac nəzarətinin tənzimlənməsi və sairələr üzrə dövlət iqtisadi siyasəti gücləndirməklə yanaşı, bir sıra qanunlar qəbul olunmuş, Prezident Fərmanları verilmişdir. Xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında Prezident Fərmanında qeyd olunmuşdur ki, məhsul ixracını stimullaşdırmaq üçün manatı digər valyutalara dəyişdirərkən respublikadan kənara məhsul satan istehsalçı müəssisələrə üstünlük verilsin . 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq, tədricən ölkə iqtisadiyyatının sabitləşməsi proseslərinə başlanıldığı bir dövrdə, ixrac əməliyyatlarının (həmçinin idxal) tənzimlənməsi təsdiq olunmuşdur. Bu sənədə əsasən, ixrac əməliyyatları, ölkədə istehsal, emal, təkrar olunan malların ixracı, kreditlə ixrac əməliyyatları, konsiqnasiya yolu ilə ixrac əməliyyatları və müvəqqəti ixrac əməliyyatlarının prosedur qaydaları müəyyənləşdirilmişdir . Son 10 il ərzində də ixracın tənzimlənməsi, ixrac əməliyyatlarının qaydalarının təkmilləşdirilməsi, ixrac nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması üzrə Qanun və Prezident Fərmanları verilmişdir."İxrac nəzarəti haqqında" Qanunun tətbiqi ixrac əməliyyatlarının sadələşdirilməsi, ixracın səmərəliliyinin artırılması proseslərini gücləndirmişdir. Ölkə Prezidentinin Fərmanı ilə AR-da idxal ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi təmin olunmuşdur. İxrac əməliyyatlarının sadələşdirilməsi, ixracın effektivliyinin artırılması, ixracın stimullaşdırılması, xarici ticarət fəaliyyəti iştirakçılarının ixrac əməliyyatlarını genişləndirməyə həvəsləndirilməsi, bu sahədə yerli və xarici investorların fəallığının artırılması məqsədilə, "AR-da xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında AR Prezidentinin 1997-ci il 24 iyun tarixli 609 №-li

Fərmanı ilə təsdiq olunmuş" Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydaları"na bir sıra dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir.

Biz əvvəllərdə qeyd etmişdik ki, ölkənin iqtisadi siyasətində son illərdə qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına dövlət dəstəyi gücləndirilmiş, sistemli yanaşma prioritet kimi qəbul olunmuş və bir sıra tənzimləyici, stimullaşdırıcı tədbirlər müəyyənləşdirilmiş, icra edilmiş və ya icra olunmaqdadır. AR Nazirlər Kabinetinin 2011-ci il 08 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "2011-2013-cü illər üçün qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına dair tədbirlər Planı"nda əsasən aşağıdakıların həyata keçirilməsi yer almışdır:

- Xarici ticarət fəaliyyəti sahəsində daha əlverişli şəraitin yaradılması, bu sahədə dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi və yeni Qanun layihəsinin hazırlanması;
- Gömrük qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və ixrac prosedurlarının sadələşdirilməsi, müvafiq normativ hüquqi aktlara əlavə və dəyişikliklərin hazırlanması;
- "Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu"nın (AZPROMO) fəaliyyətinin qabaqcıl beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi;
- İxrac məqsədilə məhsulların istehsalının kreditləşdirilməsi üzrə mexanizmlərin hazırlanması;
- Məhsul və xidmətlərin ixracının sığortalanması mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
- Ölkədən ixrac olunan xammal və yarımfabrikatların hazır məhsuladək istehsalının və ixracının stimullaşdırılması;
- Sənaye zonalarının (sənaye klasterlərinin) və azad zonaların (sərhədyanı ticarət zonaları, azad liman zonaları və s.) yaradılması;
- Potensial ixrac bazarı ölkələrində Azərbaycan ticarət evlərinin yaradılması;
- Qeyri-neft məhsullarını ixrac edən sahibkarlıq subyektləri və onların istehsal etdiyi məhsullar, digər mühüm ixrac elementlərini özündə birləşdirən məlumatlandırma sisteminin formalaşdırılması və s. Bu sənədə daxil olmuş bir

sıra mühüm tədbirlərin icrası baş tutmuşdur. Belə ki, qeyri neft ixracının stimullaşdırılması və təkmilləşdirilməsi prosesləri davam etdirilmiş, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi məqsədilə qanunvericilik bazası yenilənmişdir. Bunlarla bərabər, Tədbirlər planında bir sıra strateji vəzifələrin icrasına başlamaq mümkün olmamışdır. Bunlara sənaye klasterlərinin və azad zonaların yaradılmasını misal göstərmək olar. Hazırda bir neçə sənaye texnoparkları fəaliyyət göstərirlər, amma bu texnoparklar azad zona statusu elementlərinə malik olsalar da (məsələn, mənfəət vergisindən azad, digər göstərişlər və s.), tam mənada azad zona meyarlarına cavab vermirlər. İxracatçılara dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi və onların beynəlxalq bazarlarda ixrac əməliyyatlarına stimullaşdırılması üçün "AZPROMO" tərəfindən "İxracatçılar üçün təlimat kitabı" hazırlanmışdır. Burada marketinq əməliyyatlarının düzgün planlaşdırılması, marketinqin əsas prinsipləri, beynəlxalq marketinqin mahiyyəti, regional imkanlar və perspektivlər, mövcud bazar və yeni bazar strategiyaları, marketinq strategiyası və SWOT təhlili, xarici amillər, xarici bazarlara giriş formaları və sairələr barədə mühüm tövsiyyələr və təlimatlar verilmişdir.

Əvvəlki paragraflarda dövlət investisiya proqramları çərçivəsində qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılmasından və xüsusilə real infrastruktur obyektlərinin, müxtəlif iqtisadiyyat sahələri üzrə müasir müəssisələr şəbəkəsinin yaradılmasının hüquqi və qanunvericilik əsaslarının tənzimlənməsində bu proqramların əhəmiyyətindən bəhs etmişdik. Qeyd etmək lazım gəlir ki, dövlət investisiya proqramları üzrə nəzərdə tutulan tədbirlərə müvafiq mərkəzi icra orqanları maliyyələşdirmə, kreditləşdirmə və digər resursların bölüşdürülməsi, investisiyaların istiqamətləndirilməsi üzrə müvafiq tənzimlənmə mexanizmlərini hazırlayırlar. Bu mexanizmlər müxtəlif formalarda əvvəldə bildirdiyimiz kimi, Qanunlar, Prezident Fərmanları və Sərəncamları, müxtəlif mərkəzi icra orqanlarının Qərarları və Qaydaları, sair formalarda təzahür edilirlər. Biz iki dövlət proqramının icrası barəsində qısa olsa da tədqiqat materialları vermişdik və bildirmişdik ki, hazırda regionların 2014-2018-ci illərdə sosial iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı icra

olunmaqdadır. Proqramın təsdiq edilməsi barəsində ölkə Prezidentinin Fərmanında qeyd olunur ki, bu kimi dövlət proqramlarının reallaşdırılması regionların sosial iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi ilə yanaşı, ölkədə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasında, investisiya qoyuluşunun artmasına, iqtisadiyyatın diversifikasiyasının sürətləndirilməsinə qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafının təmin edilməsinə imkan verir . Qeyd edək ki, bu Dövlət Proqramında qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi tədbirləri nəticəsində əsas hədəflərdən biri kimi yüksək texnologiyalar əsasında sənaye istehsalının və ölkənin ixrac qabiliyyətinin daha da genişləndirilməsi mexanizmlərinin icrası nəzərdə tutulmuşdur. Ixracyönümlü sənaye məhsulları istehsalı sahələrinin yaradılması prioritetinin reallaşdırılmasının tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi tədbirləri də bu Dövlət Proqramında yer almışdır.

Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılmasında sənaye sektorunun ixrac potensialının gücləndirilməsi ilə bağlı tənzimləyici qanunvericilik bazasının, müxtəlif təkmilləşdirmə mexanizmlərinin də əhəmiyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf proseslərində və ixrac potensialının əhəmiyyətli səviyyədə yüksəldilməsində sənayenin ixracyönümlü məhsullarının rolu böyükdür. Bu sektorun rəqabətqabiliyyətli məhsulları dünyanın əmtəə bazarlarında öz mövqeyini gücləndirə bilərsə, mənsub olduğu ölkənin ixrac potensialının əsaslı şəkildə artımına gətirib çıxara bilər. Bu kimi amillərin Azərbaycan hökumətinin iqtisadi siyasətində yer aldığı ayəni nümunəsi sənayenin inkişafı və onun ixrac potensialının artırılması ilə bağlı sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Biz əvvəlki tədqiqat materiallarımızda bir sıra ənənəvi rəqabətqabiliyyətli sənaye sahələrinin ixrac potensialına toxunmuşduq (kimya və neftkimya, metallurgiya kompleksləri). Təsədüfi deyildir ki, ölkə rəhbərliyi və hökumət də bu sahələrin inkişaf etdirilməsi, ixrac potensialının tənzimlənməsi üçün strateji vəzifələri hədəf seçiblər. Məsələn, 2013-2014-cü il ərzində ölkə Prezidenti tərəfindən Azərbaycanda metallurgiya kompleksinin inkişafı, sahənin modernizasiyası, idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi və nəticədə istehsal-ixrac potensialının yüksəldilməsinə gətirib çıxaracaq tənzimləmələri, hüquqi bazanın gücləndirilməsi tədbirləri üzrə iki Sərəncamı verilmişdir. 23 aprel 2013-cü il tarixli

Sərəncamda “Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi” Qapalı Səhmdər Cəmiyyətinin yaradılması, nizamnamə kapitalı və inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir . Elə növbəti ildə 15.04.2014-cü il tarixdə ölkə Prezidentinin digər Sərəncamı ilə Cəmiyyətin strukturunun təsdiq edilməsi, idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi və digər tənzimləyici hüquqi baza elementlərinin formalaşdırılması üçün tapşırıqlar verilmişdir . Fikrimizcə, bu tədbirlər metallurgiya sənayesinin qeyri neft sektoru kimi kompleks inkişafı ilə yanaşı, onun ixrac potensialının yüksəldilməsinə imkan verəcəkdir. Bundan əlavə, ölkə Prezidentinin neft-kimya sənayesində idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi haqqında 2 aprel 2010-cu il tarixli Sərəncamı verilmişdir. Həmin Sərəncamla “Azərkimya” Dövlət Şirkəti Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinin tabeliyinə verilmiş və Şirkətin təşkilati hüquqi formasının qanunvericiliyə uyğunlaşdırılması tapşırılmışdır. Sərəncamın əsas məqsədləri sırasında neft kimya sənayesinin səmərəliliyinin artırılması, müasir kompleksin təşkili üçün investisiyaların cəlb edilməsi prioritetləri də yer almışdır . Kimya və neftkimya kompleksinin müasir texnologiyalar əsasında inkişafının təmin edilməsi və bu sahədə ixrac potensialının artırılması məqsədilə, ölkə Prezidentinin Fərmanı əsasında Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı yaradılmış və Əsasnaməsi təsdiq edilmişdir. Prezident Fərmanında sənaye istehsalının inkişafına münbit şəraitin yaradılması, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi, müasir texnologiyaların tətbiqi yolu ilə rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələrinin təşkili, sahibkarlığın inkişafına əlavə dəstək verilməsi, neft kimya və digər prioritet sənaye sahələri üzrə istehsal və emal müəssisələrinin yaradılması, infrastrukturun qurulması, güzəştli kreditlərin verilməsi, torpaq sahəsinin ayrılması (167,66 hektar), sənaye parkında vergi və gömrük sahəsində stimullaşdırıcı tədbirlərin tətbiqi barədə tapşırıqlar verilmiş, mexanizmlərin hazırlanması üzrə istiqamətlər və prioritetlər müəyyənləşdirilmişdir . Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamədə göstərilir ki, sənaye parkının rezidentinin fəaliyyətində mühüm prioritetlərdən biri kimi, yəni 9.6.3-cü bənddə məhsul (iş, xidmət) istehsalı (emalı) üzrə müasir texnologiyaların tətbiqi, 9.6.4-cü bənddə investisiya layihəsi üzrə istahsalı nəzərdə tutulan məhsulların (işin, xidmətin) innovasiya və ixracyönlü, habelə rəqabətə davamlı olması öz əksini

tapmışdır . Bu kimi strateji və prioritet vəzifələrin tənzimlənməsi və mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi birbaşa ixrac potensialının əhəmiyyətli səviyyədə artırılmasına hədəflənmiş tənzimləmə və təkmilləşdirmə mexanizmləri kimi xarakterizə olunur. Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması haqqında AR Prezidentinin Sərəncamı vacib tənzimləmə tədbirlərinin genişləndirilməsinin təzahürü kimi çıxış edir. Sərəncamda istehsal və emal sahələrinin təşkili, müasir texnologiyalar əsasında sənaye məhsulları çeşidinin artırılması nəzərdə tutulmuşdur . Daha bir ixrac tutumlu Parkın -Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında ölkə Prezidentinin Fərmanında İKT texnologiyaları sahələrinin genişləndirilməsi, elmi tədqiqatların aparılması, yeni İKT texnologiyalarının işlənilməsi, telekommunikasiya və kosmos sahələrində infrastrukturun, maddi texniki bazanın təşkili mexanizmlərinin tənzimlənməsi məsələləri üzrə müvafiq tapşırıqlar verilmişdir .

Azərbaycanda yeni və yüksək ixracyönümlü iqtisadiyyat sahəsi olan kosmik sənayesinin yaradılması və inkişafının sürətləndirilməsi tədbirləri diqqət çəkir. Bu sahənin ölkənin qeyri-neft ixracı potensialına verə biləcəyi töhfələr yüz milyonlarla və yaxın perspektivdə daha böyük məbləğdə gəlirlə proqnozlaşdırılır. Sahə üzrə qəbul edilmiş Dövlət Proqramının əsas məqsədi respublikada kosmik sənayenin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, bir çox digər strateji məqsədlərlə bərabər, kosmik sənayenin inkişafının təmin edilməsi, yerli istehsalın stimullaşdırılması və onun ixrac potensialının dəstəklənməsidir. Nəhayət, 2014-cü ilin ölkədə “Sənaye ili” elan edilməsi sənayeləşmə siyasəti mexanzimlərinin müasir tələblər səviyyəsində tənzimlənməsinə və təkmilləşdirilməsinə güclü təkan verəcəkdir. Prezident Fərmanında bildirilir ki, hazırkı mərhələdə müasir çağırışlar və yeni təşəbbüslər nəzərə alınmaqla sənayenin modernləşdirilməsi və qeyri-neft sənayesinin şaxələndirilməsi məqsədilə bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi, o cümlədən təbii və iqtisadi resursların təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi, ənənəvi sənaye sahələri ilə yanaşı, yeni prioritet istehsal sahələrinin, sənaye parklarının yaradılması, regionlarda sənaye potensialının gücləndirilməsi, sənayenin innovasiyalar əsasında inkişafını təmin edəcək imkanların formalaşdırılması zəruridir. Bu strateji vəzifələrin reallaşdırılması təqdirində, birbaşa və dolaylı olaraq, ölkədə ixrac potensialının daha

mükəmməl tənzimlənməsi, ixrac potensialının gücləndirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması perspektivləri artır.

Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsi üzrə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi prosesləri son 10 ildə kənd təsərrüfatı və aqrar sektorda da xeyli intensivləşmişdir. Bu sahədə aparılan tarixi torpaq islahatlarından, ev və fermer təsərrüfatlarının sahibkarlıq fəaliyyəti proseslərinin əsasən bazar iqtisadiyyatı prinsipləri üzərində qurulmasından sonra, müasir texnologiyaların, investisiya resurslarının cəlb edilməsi, ixrac yönümlü məhsulların çeşidinin artırılması zərurəti yaranmışdır. Məsələn, “2012-2020-ci illərdə AR-da üzümçülüyn inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında AR Prezidentinin Sərəncamının verilməsində əsas amillər kimi ölkədə üzümçülüyn inkişaf etdirilməsi, aqrar sahənin gəlirliyinin və ixracat potensialının artırılması, kənd əhalisinin maddi rifahının yüksəldilməsi götürülmüşdür. Proqramın əsas məqsədi isə əhalinin təzə və keyfiyyətli süfrə üzümünə olan tələbatının daha dolğun ödənilməsi, şərabçılıq və üzüm emalı müəssisələrinin xammal təminatının yaxşılaşdırılması, şərab və üzüm məhsullarının ixracının artırılması üçün ölkədə üzümçülüyn inkişafını stimullaşdırmaqdan ibarətdir. 2014-cü ilin əvvəllərindən başlayaraq, kənd təsərrüfatı sahələrinin və aqrar sektorun qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində yeni addımlar atılmışdır. Belə ki, bu sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin görülməsi haqqında ölkə Prezidentinin 16 yanvar 2014-cü il tarixli Sərəncamı verilmişdir. Sərəncamda qeyd olunur ki, qeyri-neft sektorunun, o cümlədən, kənd təsərrüfatının inkişafı dövlət tərəfindən iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Sərəncamda AR-da aqrar sənaye kompleksinin inkişaf strategiyası”nın hazırlanması, kənd təsərrüfatında kooperasiyasının inkişaf etdirilməsi, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ixracının artırılmasına və bu sahədə prosedurların sadələşdirilməsinə dair icra strukturlarına müvafiq tapşırıqlar verilmişdir. Bundan əlavə, aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında ölkə Prezidentinin 16 aprel 2014-cü il tarixli Fərmanı verilmişdir. Fərmanda aqrar sahədə idarəetməni müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmaq, bunlarla bərabər xarici

investorları cəlb etməklə, respublikada kənd təsərrüfatı təyinatlı texnikanın istehsalının təşkili, “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” qanun layihəsinin hazırlanması və sair mühüm məsələlər barədə hökumət strukturlarına və icra orqanlarına müvafiq tapşırıqlar verilmişdir .

Bu mühüm dövlət tənzimləyici Fərman və Sərəncamların, Qərarlar və sair hüquqi sənədlərin reallaşdırılması bir çox vacib məsələlərlə yanaşı, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, bu istiqamətlərdə reallıqları əks etdirən mexanizmlərin formalaşdırılması və ixrac potensialının artmasına imkan verən prioritet fəaliyyət sahələrinin işinin gücləndirilməsinə əlavə stimulların verəcəyi gözlənilir. Qeyri-neft sektorunun bütövlükdə müasir iqtisadi inkişaf proseslərinə adekvat olaraq onun qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlər intensivləşməkdədir. Bu tədbirlərin sırasında ixrac potensialının tənzimlənməsinin qanunvericilik bazası və onun təkmilləşdirilməsi məsələləri prioritet xarakterlidir və bunun təzahürü qəbul ediləcək Qanun və Qərarlarda öz əksini tapmaqdadır. Bunlarla bərabər, qeyri-neft sektorunun mövcud vəziyyəti, müasir dövrdə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun ixrac potensialı və onun qiymətləndirilməsi üzrə araşdırmalardan çıxış etsək, qeyd etmək olar ki, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsi prosesləri daha da intensivləşdirilməli və bu sahənin potensialından səmərəli istifadənin təmin edilməsi meyarlarına adekvat olmalıdır. Analoji amillər də nəzərə alınmaqla, qloballaşma şəraitində qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından istifadənin yüksəldilməsi yollarının da tədqiqinə zərurət yarandığı qənaətdəyik.

3.2. Qloballaşma şəraitində qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından istifadənin yüksəldilməsi yolları

Dünya maliyyə böhranı və iqtisadi tənəzzül proseslərinin milli iqtisadiyyatlar üçün mənfi fəsadları son illər dünya iqtisad elmində fəal tədqiq olunan sahələrdəndir. Xüsusilə, qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi, genişlənməsi milli iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini, əsasən ixrac potensialından səmərəli istifadəni şərtləndirir. Professor R. Xasbulatov qlobal iqtisadi strategiyanın formalaşdırılmasına aşağıdakı elementlərin daxil edilməsini vacib saymışdır:

- İqtisadi inkişaf və artımı etibarlı edə biləcək iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanması;
- Sabit mal mübadiləsi və dünya bazarlarına çıxışın daha açıqlığının təmin edilməsi üzrə tədbirlərin görülməsi;
- Avrasiya ölkələrinin iqtisadiyyatının diversifikasiyalaşdırılmasının stimullaşdırılması və s.

Son illərdə qloballaşma dünya ticarətinə, milli iqtisadiyyatların ixrac potensialına güclü mənfi təsir göstərə bilmişdir. Bir çox xammal ixracı əsaslı ölkələrin ixrac potensialının dünya qlobal elementləri qarşısında zəifliyi özünü göstərmişdir. Professor Y. Osipov qloballaşmanın hər şeyin ümumiləşdiyi və onun içərisində əridiyi bir məkan hesab edir. İqtisadi inqilablar qədim iqtisadi sivilizasiyadan başladığı kimi, müasir dövrün inqilabi xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, qlobal iqtisadiyyat ilə qurtara bilməz. Başqa sözlə, qlobal iqtisadiyyat maliyyə prosesləri elementlərini mobil bir səviyyəyə çatdırmışdır. Təsərrüfat prosesləri isə bu iqtisadi ierarxiyanın əsas təminatçısı kimi çıxış edir. Qloballaşmanın hərəkəti elə bir səviyyədədir ki, onun qarşısını almaq olduqca çətin görünür. Biz müasir dövrdə qlobal iqtisadiyyatın faktiki hər bir sahəyə təsirini nəzərə almasaq, bu bir bağışlanılmaz səhv olardı. Məsələn, elə götürək sonuncu dünya qlobal maliyyə böhranının nəticələrinin neft ixrac edən ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafında yaratdığı problemlər və bunlara nəzər salaq. Belə ki, bu kimi ölkələrin gəlirləri əsasən neftdən, neft gəlirləri isə dünya bazarında baş verən qlobal transformasiyalardan

birbaşa asılı vəziyyətdədir. Ölkəyə daxil olan valyuta resurslarının azalması isə, ilk növbədə qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf tempinə və onun ixrac potensialına mənfi təsir göstərir:

- Xarici və daxili investisiyaların cəlbində problemlər üzə çıxır;
- Qeyri-neft sektorunun prioritet sahələrinin inkişafı üzrə layihələrin maliyyələşdirilməsi çətinləşir;
- Qeyri-neft sektorunun ixrac təyinatlı mallarının dünya bazarlarına çıxışı məhdudlaşır;
- İxrac potensialının stimullaşdırılması üzrə əhəmiyyətli dövlət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi zərurəti ortaya çıxır;
- İxracın stimullaşdırılması üzrə əlavə dövlət dəstəyi mexanizmlərin formalaşdırılması, qanunvericilin təkmilləşdirilməsi, ixracın strukturunun genişləndirilməsi prioritetlərinin yeni şərtlər daxilində müəyyənəşdirilməsi zərurəti yaranır və s.

Tədqiqatçılar E. Süleymanov və A. Zeynalov qeyd edirlər ki, Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə sürətli integrasiyası və bir çox inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələrlə sıx iqtisadi əlaqələri, dünya maliyyə böhranının ölkə iqtisadiyyatına müəyyən mənada təsirinə gətirib çıxarmışdır. Neft istehsalçısı olan ölkələr kimi Azərbaycan dünya bazarında neftin qiymətinin ucuzlaşması ilə çox əhəmiyyətli zərərə məruz qalmışdır. Neftin ucuzlaşması dövlət büdcəsinin 75 %-nin neft sektoru hesabına formalaşdığı, ixracatının 97 %-dən çoxunu neft və neft məhsullarının hesabına təşkil edilməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün bir çox problemləri də öz yanında gətirməkdədir. Müəlliflər neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması və qloballaşmanın təsirinə immuniteti artırmaq üçün qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin etməklə, iqtisadiyyatın istehsal sahələrinin yüksək artım templərinə hazırlanmasını və qeyri-neft sektoru üzrə ixracın stimullaşdırılmasını vacib hesab etmişlər .

Biz Azərbaycanda qeyri-neft sektorun ixrac potensialının təhlili və tənzimlənməsini araşdırarkən ölkə iqtisadiyyatının global təsirlərdən etibarlı

qorunmasının təşkili üçün ilk növbədə ixrac yönümlü istehsal sahələrinin genişləndirilməsini, ixracın stimullaşdırılmasına sistemli yanaşmanın təmin olunmasını, bu sahədə sahibkarlıq subyektlərinin fəallığının artırılmasını, ayrı-ayrı qeyri-neft sektoru sahələrinin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsini vacib meyarlar kimi qeyd etmişdik. Təsadüfi deyildir ki, 1920-1930-cu illərdə dünya iqtisadi böhranı proseslərində və 1930-cu ildəki "Böyük Depressiya"nın fəsadlarından qurtulmaq üçün ABŞ Prezidenti F. Ruzvelt Liberal islahatlar, "Yeni xətt" siyasəti irəli sürmüşdür. Bu siyasət ABŞ Konqresinin qəbul etdiyi, bütün sahələri əhatə edən 70 qanunda öz əksini tapmışdır. F.Ruzveltin siyasətinin ana xəttini cəmiyyətdə, iqtisadi fəaliyyətin və sosial proseslərin bütün sahələrində dövlətin tənzimədiçi rolunu artırmaq təşkil edirdi. Bu tədbirlər nəticəsində artıq 1930-cu illərin ortalarından başlayaraq, ABŞ-da iqtisadi sabitlik bərpa olundu, sahibkarlığın inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoydu və ölkənin ixrac potensialı güclənməyə başladı.

Iqtisadiyyatın qloballaşması -dünya inkişafının qanunauyğunluqlarından biridir. Iqtisadiyyatın artan qloballaşması kapitalın yerdəyişmə miqyasının və tempinin kəskin artımında ifadə edilir. Bu halda kapitalın səmərəli hərəkəti tsiklinin əsasında milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması və ölkəyə gətirilən valyuta resurslarının ehtiyatının sabit saxlanılması, həm də artırılması üçün ixrac potensialının diversifikasiyalaşdırılması vacib şərtlər kimi çıxış edir. İqtisadçı alim V. Qasımlı qeyd edir ki, Azərbaycanın ixrac strategiyasında məqsəd davamlı iqtisadi təhlükəsizliyin və xarici siyasətin maddi bazasının möhkəmləndirilməsindən ibarətdir. İxrac strategiyasının qurulması zamanı karbohidrogen və qeyri-karbohidrogen ixracının optimal tarazlaşdırılması vacib şərtidir. Qeyri-neft ixracı sahəsində kənd təsərrüfatı və ərzaq istehsalı indiki məqamda əsas yer tutur. Eyni zamanda, neft-kimya məhsullarının, habelə elektrik enerjisinin ixracı sahəsində kənd təsərrüfatı və ərzaq istehsalı indiki məqamda əsas yer tutur. Eyni zamanda, neft-kimya məhsullarının, habelə elektrik enerjisinin ixracı potensialı vardır. Azərbaycan coğrafi mövqeyinin üstünlüyündən istifadə etməklə, həm Böyük İpək yolu, həm də Şimal-Cənub dəhlizi üzrə təkcə karbohidrogen deyil, digər malların da daşınması üçün yaxşı imkanlara malikdir. Nəhayət, Azərbaycanın xidmət sferası (turizm,

maliyyə-bank, İKT və s) üzrə ixrac imkanlarını genişləndirə bilər. Lakin qeyri-neft ixracının şaxələndirilməsi istiqamətində çağırışlar qalır. Başqa bir iqtisadçı-alim Ə. Məsimli qeyd edir ki, Azərbaycanda neft kontraktlarında iştirak edən kompaniyalar neft maşınqayırması və digər qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafını kifayət qədər dəstəkləməirlər. Məsələn, Qazaxıstanda xarici investor-kompaniyalar maşınqayırma və digər məhsulların istehsalı üzrə yüz milyon dollar həcmində sifarişlər yerləşdirirlər. Norveçdə adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 42 min dolardır, digər neft ölkəsi olan Nigeriyada isə bu göstərici 875 dollardır. Bu fərqlər həmin ölkələrdə iqtisadiyyatın səviyyəsi, azadlığı ilə bağlıdır. Yüksək nəticələrin əldə edilməsi qeyri-neft iqtisadiyyat sahələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması yüksək və davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bizə görə, Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin global təsirlər şəraitində arta bilməsi imkanları və yolları mövcuddur, bir şərtlə ki, ölkədə ixrac yönümlü qeyri-neft sektoru məhsullarının çeşidinin əhəmiyyətli səviyyədə davamlı artım təmin olunmalıdır. Qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas istiqamətləri üzrə tədqiqat aparan A. Xudiyev bildirir ki, Azərbaycan ixracı əmtəələrin müstəvisinin kənar periferiyasında yerləşir və hazırkı ixrac səbəbində ən yaxın əmtəələrə məsafə çox böyükdür. Bu səbəbdən də Azərbaycan iqtisadiyyatının təbii, yaxud "üzvi" diversifikasiyası çox çətinidir. Lakin fikrimizcə, bu mülahizələrdə obyektivliyin mövcudluğuna şübhə etmədən, qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda "İqtisadiyyatın təbii diversifikasiyası" və yaxud "üzvi diversifikasiyası" anlayışları altında ixracın potensialının heç də az olmayan səmərəli yollarını tapmaq perspektivləri qalmaqdadır:

- əvvəla, ölkənin təbii resursları, zəngin yeraltı və yerüstü ehtiyatları, əmək və intellekt resursları və sair amilləri kifayət qədərdir;

- ikincisi, qeyd olunduğu kimi, bir sıra güclü potensiala malik qeyri-neft sektoru sahələrinin potensialından səmərəli istifadə olunmalı və onların ixrac yönümlüyü daha dərinlən müəyyənləşdirilməlidir (kimya və neft kimya, metallurgiya, neft və qaz maşınqayırması, kənd təsərrüfatı və aqrar sektor və s.)

– üçüncüsü ölkənin ixrac sektorunun diversifikasiyaşdırılma strategiyası optimallaşdırılmalı, rəqabət qlobal meyarlar nəzərə alınmalı, adekvat tədbirlər müəyyənləşdirilməli və s.

Qloballaşma şəraitində qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından istifadənin daha səmərəli təşkili və yüksəldilməsi yollarından mühümlüyü ilə seçilən prioritetlərdən biri də Azərbaycanın valyuta ehtiyatlarından effektivli istifadənin təmin olunması, xarici kapitalın ölkəyə gətirilməsi və investisiyaların cəlbi proseslərində müasir iqtisadi tendensiyalara adekvat iqtisadi siyasət mexanizmlərinin döviyyəyə buraxılması, ölkənin xaricə kapital ixrac etmək imkanlarının uzaq perspektivlər nəzərə alınmaqla və milli iqtisadi maraqlar qorunmaqla optimal modelləşdirilməsidir. Akademik Z. Səmədzadə qeyd edir ki, Azərbaycan son vaxtlar investisiya mühitində vəziyyəti xeyli dərəcədə yaxşılaşdırmışdır. Xarici investorlar tərəfindən ölkəyə marağın artması buna əyani sübutdur. Ölkənin maliyyə imkanlarının ciddi şəkildə güclənməsinə baxmayaraq, dövlət başçısı xarici kapitalın bundan sonra da Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında iştirakını hərtərəfli dəstəkləyir, eyni zamanda xarici iş adamlarının qeyri-neft sektorunda daha fəal iştirak etmələrini tövsiyyə edir. Ümumiyyətlə, dövlət başçısı Azərbaycan iqtisadiyyatının ixrac potensialının möhkəmlənməsini, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının genişləndirilməsi istiqamətində görülən işlərin daha da gücləndirilməsini qeyd etməklə yanaşı, diqqəti ölkəmiz üçün vacib əhəmiyyət kəsb edən bir məsələyə də cəlb edir. Söhbət maliyyə imkanları və iqtisadi qüdrətin artması nəticəsində Azərbaycanın xarici ölkələrdə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsində iştirakından gedir . Fikrimizcə, bu istiqamətlərdə səslənmiş mülahizələr və təkliflər də nəzərə alınmaqla, Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının genişləndirilməsi yollarının çoxvektorluğu istiqamətində bir sıra əlverişli istiqamətlər formalaşdırmaq mümkündür:

– Azərbaycanın qlobal maliyyə və investisiya mühiti şəraitində beynəlxalq integrasiya kanallarına daha fəal çıxması ixracın qeyri-neft sektorları, o cümlədən xidmət sahələri üzrə diversifikasiyaşdırılmasına əlavə imkanlar açır;

– Fəal surətdə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq, təsərrüfat və kooperasiya əlaqələrinə qoşulan milli şirkətlərin ixrac potensialında rolunun yüksəldilməsinin stimullaşdırılması proseslərində yeni əlverişli imkanlar formalaşdırılır;

– Bu və ya digər formada xarici ticarət fəaliyyətinin fəallaşması ilk növbədə ixrac potensialının yüksəlməsinə gətirib çıxaracaqdır, çünki qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının yüksəldilməsi dövlətin xarici ticarət iqtisadi siyasətinin ana xəttini təşkil edir və s.

Professor Ş. Hacıyev bildirir ki, Azərbaycanın müasir iqtisadi siyasətinin uğurlarını xarakterizə edən mühüm amillərdən biri onun çoxvektorlu, fəal və səmərəli xarici siyasətidir. Son 10 ildə əmtəə ixracı 12,5 dəfə, xidmətlərin ixracı isə 10 dəfə artmışdır. Məlumdur ki, neft və neft məhsullarının ixracda yüksək paya malik olması bizim iqtisadiyyatın formalaşmış ənənəvi strukturu ilə bağlı məsələdir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, son illərdə ixracımızda neft sektorunun payı azalçağa başlamışdır. Məsələn, 2011-ci ildə neft sektorunun payı ixracda 95,3 %, 2012-ci ildə 94,1 % olmuşdur. Bu rəqəmin 2014-cü ildə 90,1 %, 2017-ci ildə isə 81 % həcmində olacağı gözlənilir. Fikrimizcə, qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı bu istiqamətdə yaxın gələcəkdə əsaslı dəyişikliklər təmin edəcəkdir. Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun və onun ixracının artması bir çox beynəlxalq qurumların hesabatlarında da yer almağa başlamışdır. Bu icmal təhlillərindən çıxış etsək, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından istifadənin yüksəldilməsinin mühüm yollarından biri kimi, mal və xidmətlərin ixracı hesabına ümumi ixrac potensialının gücləndirilməsinin vacibliyinin 2013-cü ildə dərc edilmiş hesabatında göstərilir ki, Azərbaycan enerji sektoru ilə yanaşı, iqtisadiyyatın digər sektorlarının diversifikasiyalaşdırılması sahəsində hiss olunan müvəffəqiyyətlər əldə etmişdir. Sənaye ölkənin əsas inkişaf etmiş iqtisadiyyat sektoru kimi çıxış edir. Bu sektorda yanacaq-enerji kompleksi, kimya sənayesi, maşınqayırma, metallurgiya, yeyinti, yüngül və digər sənaye sahələri cəmlənmişdir. Kənd təsərrüfatında əsas istiqamətlər kimi taxıl istehsalı, heyvandarlıq, bitkiçilik, meyvə-tərəvəz, pambıqçılıq, üzümçülük, tütün və sairələrdir. Son 5 ildə xalis ixracda mal və xidmətlərin artımı müşahidə olunur. Hazırda Azərbaycanda 63 dövlətdən xarici investisiya yatırılmış 192 müəssisə fəaliyyət göstərir və s. İcmalda

qeyd olunan sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinin hər birinin ixrac potensialına biz əvvəllərdə toxunmuşduq və bu sahələrin inkişafının intensivləşdirilməsi, ixrac yönümlü tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalını təşkil edən ixrac təyinatlı müəssisələrin sırasının genişləndirilməsi də qeyri-neft ixracının potensialından istifadənin yüksəldilməsində effektivli yollardan hesab edilə bilər. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının ekspertləri isə hesab edirlər ki, Azərbaycan iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılmasında ciddi israrlıdır. Qeyri-neft sektorunun illik 10 % artım tempinin saxlanması üçün ciddi və ardıcıl islahatların aparılması lazım gələcəkdir . “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” inkişaf Konsepsiyasında 2020-ci ildə adambaşına düşən qeyri-neft ixracının həcmnin min dollara çatdırılması hədəf kimi götürülmüşdür . Bu baxımından yaxın perspektivdə qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının yüksəldilməsi yollarının modelləşdirilməsinin intensivləşdirilməsi qənaətdəyik. Bizə görə, bu məqsədlərə çatmaq üçün Azərbaycanla oxşar iqtisadi sistemlərə və inkişaf tendensiyalara malik ölkələrin inkişaf xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Məsələn, Azərbaycanın strateji ölkə partnyorlarından biri olan Qazaxıstanda ixrac potensialından istifadənin yüksəldilməsinin səmərəli yollarından biri kimi – maliyyə və sığorta mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində dövlətin güclü dəstəyindən istifadə olunur. Xarici ticarət fəaliyyətinin təşkilinə, ixrac əməliyyatlarının aparılmasına ortamüddətli və uzunmüddətli ssudaların verilməsi Qazaxıstan İnkişaf Bankı, xarici ölkələrə malların və investisiyaların ixracı üzrə sığortanı “QazixracQarant” ixrac-kredit sığorta korporasiyası tərəfindən həyata keçirilir. Bu korporasiyanın səhmləri isə Qazaxıstan hökumətinə məxsusdur. Ixracın təşkilində bu kimi güclü dövlət dəstəyinin olması ilk növbədə ixrac təyinatlı müəssisələrin fəaliyyətinin effektivliyini artmışdır. Qazaxıstanda 2010-2014-cü illərdə ölkənin sənaye-innovasiya inkişafı üzrə Dövlət Proqramı icra olunur. Bu Proqramda milli kompaniyaların xarici-iqtisadi əlaqələri və ixrac əməliyyatları ilə bağlı fəaliyyətlərinin kommersiya və siyasi risklərinin sığortalanması, digər stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi reallaşdırılmaqdadır. Ixrac reytinginə görə Qazaxıstan 2012-ci ildə dünya ölkələri sırasında 70-ci olmuşdur və ixracın ümumi

həcmi 97 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2012-ci ilin yekunu üzrə adambaşına ixracın həcminə görə Qazaxıstan (5963 dollar) Polşa ilə bir səviyyədə yerləşmiş (5985,2 dollar) və Rusiyanı üstələmişdir (4173,7 dollar) .

Digər ölkələrdən də misal gətirmək olardı, amma buna ehtiyac duymadığımız üçün bir sıra məqamları bildirmək istədik. Azərbaycan son 10 ildə özünün iqtisadi inkişaf modelini, xarici ticarət siyasətini, ixrac konsepsiyasını daim təkmilləşdirməkdədir və bu proseslərdə, şübhəsiz, dünya təcrübəsinin öyrənilməsinə də yer ayrılıb. Azərbaycanda heç də zəif olmayan bank sektoru və sığorta institutu fəaliyyət göstərir. Ölkənin kommersiya banklarının 01.01.2014-cü il tarixə aktivlərin cəmi 20,4 mlrd. manat səviyyəsindədir. Məlumdur ki, iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun səviyyəsi, onun qeyri-neft sektorunun müxtəlif sahələri üzrə diversifikasiyalaşdırılması, real iqtisadi sahələrdə, ixrac təyinatlı müəssisələrin yaradılması problemləri son vaxtlar ciddi diskussiya predmetinə çevrilmişdir. Belə ki, ölkənin kommersiya bankları tez və daha çox gəlir əldə etmək məqsədilə kredit resurslarının əksəriyyətini istehlak mallarının alınması üzrə kreditlərə -yəni istehlak kreditlərinə yönəldiblər. 2013-cü ilin sonuna ölkənin kommersiya banklarının iqtisadiyyata yönəldikləri kreditin həcmi 14,8 mlrd. manat təşkil etmişdir. Azərbaycanda kommersiya banklarının kredit portfelinin iqtisadiyyat sahələri strukturunda ev təsərrüfatları 41,05 %, ticarət və xidmət sektoru 14,30 %, sənaye və istehsal sektoru – 11,50 %, kənd təsərrüfatı və emal sektoru – 4,69 %, energetika, kimya və təbii ehtiyatlar sektoru – 1,82 % və sairələr yer almışdır . Göründüyü kimi, qeyri-neft ixracının yüksəldilməsi yolları kimi prioritet hesab olunan sənaye və kənd təsərrüfatı sektorlarına ayrılan kredit resurslarının xüsusi çəkisi üst-üstə 16 %-dən bir az çoxdur. Yaxın perspektivdə ölkə banklarının kredit resurslarının əhəmiyyətli hissəsinin ixrac yönümlü mal və məhsulların istehsal sahələrinin yaradılması istiqamətinə yönəldilməsinin hüquqi və praktiki mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi gözlənilir. Bu istiqamətdə görülməli tədbirlərin səmərəliliyi yüksək olarsa, ölkənin qeyri-neft ixracının potensialının yüksəldilməsində yeni bir güclü potensiala malik qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlıq modelinin – “kommersiya banklarının kredit resursları -> ixrac yönümlü istehsal sahələri -> rəqabətqabiliyyətli ixrac məhsulları ->

valyuta resurslarının ölkəyə gətirilməsi mənbələrinin şaxələndirilməsi -> valyuta ehtiyatlarının artması” kimi effektivli və məhsuldar fəaliyyət sxeminin reallaşdırılmasında əhəmiyyətli nəticələrin əldə ediləcəyinə inam artmaqdadır. Bizə görə, bu çoxgedişli bank kapitalı-istehsal-ixrac potensialının artması sxemi ölkənin ilk növbədə qeyri-neft ixracının diversifikasiyalaşdırılması, coğrafiyasının genişləndirilməsi, bu istiqamətdə perspektivli fəaliyyət sahələrinin inkişafının davamlılığının təmin edilməsində əhəmiyyətli amil kimi çıxış etmək iqtidarındadır. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev 2014-cü il fevralın 5-də regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının icrasına həsr olunmuş konfransda qeyd etmişdir: “Hesab edirəm vaxt gəlib çatıb ki, banklar iqtisadiyyatın real sektoruna daha çox maliyyə resursları ayırsınlar. Hazırda belə deyildir. Ancaq bankların funksiyalarından biri də ondan ibarətdir ki, ölkə iqtisadiyyatına daha da böyük təkan versinlər. Xüsusilə dövlət də bank sektorunun inkişafına böyük dəstək verir. Ona görə də banklar da öz sosial məsuliyyətlərini dərk etməlidirlər və iqtisadiyyatın real sektoruna daha çox vəsait ayırmalıdırlar”. Müasir dövrdə Azərbaycanda dövlətin özəl sektora, qeyri-neft sektoruna, həmçinin bank sektoruna sistemli dövlət dəstəyi mexanizmləri ilə yanaşması, nisbətən dayanıqlı iqtisadi siyasət formalaşdırılması bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, növbəti illərdə ölkənin kommersiya banklarının kreditləri hesabına müxtəlif real iqtisadi sektorların inkişafının sürətləndirilməsi, onların ixrac potensiallarının artırılması yollarının şaxələndirilməsi intensivləşəcəkdir. Təssüf ki, hələlik, bu istiqamətdəki effektivli imkanlar dərinlən öyrənilməmişdir və sahibkarlıq, biznes subyektlərinin maarifləndirilməsi prosesləri, bu fəaliyyət sxeminin, o cümlədən, bank sektorunun fəaliyyəti üçün əhəmiyyətliyi geniş təbliğ edilməmişdir. Tədqiqatçı F.Müstafayevin gəldiyi nəticələrə görə, nəqliyyat və rabitə sektoruna yatırılan hər bir manat kredit 4,7 manatlıq əlavə ÜDM yaradır. Tikinti sektoruna yatırılan hər bir manat kredit əlavə 4,46 manatlıq ÜDM əmələ gətirir. Kənd təsərrüfatına yönəldilən 1 manat kreditin artım “multiplikasiya əmsalı” təqribən 4-dür və s. Bir sözlə, qeyri-neft sektorunun kreditləşdirmə və maliyyələşdirmə mənbələrinin şaxələndirilməsi, bu sahənin ixrac potensialının yüksəldilməsi yollarından əhəmiyyətli kimi xarakterizə olunur.

Biz ixrac potensialının artırılmasının investisiya problemləri ilə tam bağlı olması iddiasını irəli sürməsək də, bunlar arasında müəyyən qarşılıqlı təsir əlamətlərinin olduğu qənaətinə deyik. Belə ki, ölkənin qeyri-neft sektorunun modernizasiyasının milli iqtisadiyyatın artım tempi ilə adekvat olmaması son 15 ildə ciddi diskussiya mövzusu kimi yadda qalmışdır. Biz də bir sıra qeyri-neft sahələrinin potensialından hələ də səmərəli istifadənin reallaşdırılmadığını qeyd etmişdik. Müxtəlif iqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi əsərlərdə də iqtisadiyyatın investisiya potensialından effektivli istifadə olunması, bu potensialın formalaşması və istifadə mexanizmləri tədqiq edilmişdir. T.Kərimova yazır: “Azərbaycanda xarici investisiyaların yanacaq-energetika sahəsinə cəlb edilməsi sahəsində xeyli iş görülüb və bu sahənin yüksək inkişafına nail olunmuşdur. Lakin qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb olunması sahəsində mövcud problemlər hələ də öz həllini tapmamış və xarici kapitalın səmərəsiz istifadəsini formalaşdırmışdır. Əksər hallarda qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaları cəlb etmək məqsədilə nəzərdə tutulan dövlət proqramını işləyib hazırlayarkən, onun ayrı-ayrı sektorlar üzrə tərtib olunmasına üstünlük verilir ki, bu da problemə yanaşma baxımından düzgün deyildir. Ona görə də hesab edirik ki, qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb olunması sistemli işlənməli, bu sahənin müxtəlif bölmələri arasında müvafiq mütənasiblik gözlənilməlidir” . Tədqiqatçı T.Babayev hesab edir ki, investisiyaların həcmi milli ictimai gəlirin səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir edir və milli iqtisadiyyatın müxtəlif inkişaf elementlərinin formalaşması onun dinamikasından asılıdır. Buna görə də xarici təcrübənin dərinlən öyrənilməsi, ölkənin investisiya potensialının real qiymətləndirilməsi və investisiya siyasətində reallaşdırılması vacibdir . Professor Ə.Məmmədovun neft gəlirlərinin Azərbaycanın özəl sektorunun rəqabətə davamlılığına təsiri aspektləri barədə fikirləri diqqətçəkəndir. Müəllif bildirir ki, Azərbaycanın neft sektorunun inkişaf tendensiyası sürətləndikcə, risk aspektləri sırasında xarici investisiyaların kəskin azalması ola bilər. Azərbaycanın hazırkı iqtisadi inkişafının əsas makroiqtisadi göstəricilərinin təhlilini biz əvvəllərdə vermişdik və son illərdə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyalarda daxili investisiyaların xüsusi çəkisinin artması artıq sabit hal kimi qiymətləndirilir. Digər

halda, ölkənin qeyri-neft sektoruna, onun ixrac potensialının artırılmasına xarici kapitalın və iri həcmli xarici investisiya resurslarının cəlb edilməsi zərurəti də qalmaqdadır. Ə.Məmmədov bu məqsədlərlə neft gəlirlərinin investisiya kimi sənayenin qeyri-neft sektorunun inkişafına, o cümlədən, sənayenin ixrac potensialının artırılmasına – innovasiya xarakterli layihələrin həyata keçirilməsinə, keyfiyyətin idarə edilməsi sistemlərinin təbliği və tətbiqinə, sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılmasına, aqroservis şəbəkəsinin yaradılmasına, kənd təsərrüfatı məhsullarının satış şəbəkəsi və ixrac imkanlarının yaradılmasına, ixrac potensialı ənənəvi kənd təsərrüfatı sahələrinin (çayçılıq, gülçülük, barama, tütün, sitrus meyvələri, meyvə və tərəvəz) inkişaf etdirilməsinə yönəldilməsini vacib saymışdır. Müəllifin bu mülahizələri qloballaşma şəraitində ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi, həmçinin ənənəvi əmtəə bazarlarının yeni keyfiyyət və kəmiyyət prinsipləri əsasında bərpası, inkişaf etdirilməsi baxımından da səmərəli ola bilər. Məsələn, global rəqabət, geostrateji və geoiqtisadi maraqlar baxımından Azərbaycan qərbi ölkələri ilə Rusiya və onun yaxın müttəfiqləri olan bir qrup postsovet respublikaları arasındakı siyasi-iqtisadi münasibətlərin hər hansı bir transformasiyası müqabilində, bu ölkədəki ənənəvi kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının bərpası üçün yüksək imkanlar əldə edə bilər. Hətta bu amillərin təsiri olmadan belə, Rusiya, Belarus kimi ölkələrə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının həcmində əhəmiyyətli səviyyədə artırılması imkanları mövcuddur və təəssüf ki, bu potensialdan zəif istifadə olunur. Ekspert X. Mikayılova görə, ÜTT-ə üzvlükdən sonra Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna təsir artacaq. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına daha müvəffəqiyyətli və sabit inteqrasiyası üçün onun xarici ticarət dövriyyəsinin həcmində artması ilə yanaşı, həm də rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının genişləndirilməsi ilə xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunun diversifikasiya olunması lazımdır. Müəllif qeyd edir ki, qeyri-neft sektorunun tərkibində kənd təsərrüfatının payının artırılması vacibdir. Bu tədqiqat işinin materiallarında bir çox hallarda kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialının qabarıq formada verilməsi və əhəmiyyətinin qeyd edilməsi əslində zərurət kimi çıxış edir. Azərbaycanın zəngin təbii resursları və təbiətdən istifadədə güclü potensialı buna əminlik yaradır. Bu

resurs və potensialın hərəkətə gətirilməsi, ixracatəyinatlı kiçik, orta və iri müəssisələrin yaradılması ixrac məhsullarının çeşidinin sürətlə artırılmasına təkan verməklə yanaşı, ixrac potensialının gücləndirilməsində çoxşaxəlilik amilini təmin edərdi. Tədqiqatçı S.Fərzəliyeva qeyd edir ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən fermerlərin gəlir mənbələri əsasən, bu məhsulların alıcılara birbaşa satışından, pərakəndə satış şəbəkəsindən, topdansa satışla məşğul olanlara satışdan, əmtəə bazarlarında satışdan, emal müəssisələrinə və dövlətə satışdan formalaşmışdır. Bu geniş və ixrac kanallarına malik olmaq deməkdir və belə şəraitdə kənd təsərrüfatının ixrac təyinatlı məhsullarının çeşidinin və həcmnin artmaması mümkün deyildir. Fikrimizcə, Azərbaycanda yaxın 5-10 ildə ölkənin kənd təsərrüfatı və aqrar sektorunun ixrac həcmnin dəfələrlə artırılması imkanları mövcuddur və bu yol Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının yüksəldilməsində ciddi perspektivə malik hesab olunur.

Son illərdə qloballaşmanın təsir dairəsinin genişləndirilməsi və maliyyə, iqtisadi böhranların fəsadlarının artması prosesləri dünya iqtisadiyyatında yeni meyarların və tendensiyaaların formalaşmasına rəvac vermişdir. Milli iqtisadiyyatın qapalı inkişaf etdirilməsi tendensiyasının sona çatdığını da iddia etmək olar. Bu baxımdan hər bir ölkənin çoxşaxəli ixrac potensialın olması mühüm və strateji şərt kimi çıxış edir. Əgər hər hansı bir ölkənin təbii ehtiyatları azdırsa və ya milli resurslar baxımından çətinliyi varsa, bu proseslərdə global rəqabətə davam gətirmək üçün çox mürəkkəb vəzifələrin öhdəsindən gəlməlidir. Milli resurslarla və nisbətən təbii ehtiyatlarla zəngin ölkələr isə bu nemətləri obyektiv və dəyərincə qiymətləndirməli, onlardan səmərəli istifadə üçün milli maraqlar çərçivəsində istehsalın təşkili və məhsulların ixracı ilə sistemli yanaşma təmin edilməlidir. Qlobal rəqabət şəraitində dayanıqlılıq meyarlarını özündə əks etdirməyən mal və məhsulların dünya əmtəə bazarlarında ixracının sabitliyi qeyri –mümkündür. Bu meyarlardan çıxış etsək, Azərbaycan qloballaşma şəraitində qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından istifadənin yüksəldilməsi yolunda hələlik dayanıqlı mövqeyə malik olmadığı qənaətinəyik. Bu yolda xeyli pozitiv strateji tədbirlərin görülməsi, dövlət proqramların icrası və bir

çoxlarının hazırda icra prosesində olması isə bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, yaxın perspektivdə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından istifadənin daha səmərəli, məhsuldar və effektivli yollarının formalaşdırılması tədbirləri intensivləşəcəkdir. Belə şəraitdə, qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının tənzimlənməsinin təkmilləşdirməsi istiqamətlərinin daha ciddi araşdırılması və arqumentləşdirilməsi lazım gəlir.

Nəticə və təkliflər

Dissertasiya işinin strukturuna müvafiq olaraq aparılan araşdırmalar və təhlillər, bu iş üzrə nəticələri ümumiləşdirməyə və bir sıra təkliflər irəli sürməyə imkan verir.

Qeyd etmək olar ki, işin strukturundakı ardıcılıq qorunmaqla, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsi, bunula bağlı spesifik xüsusiyyətlərin mahiyyətinin açıqlanması vəzifəsi əsasən yerinə yetirilmişdir. Milli iqtisadiyyatların inkişafında qeyri-neft sektorunun çoxşaxəli funksiyalarının başlıca prinsiplərinin qiymətləndirilməsi və açıqlanmasına müvəffəq olunmuşdur. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından istifadənin mövcud vəziyyətini əks etdirən göstəricilərin sistemli təhlili və qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Bu sahədəki problemlərin səbəbləri tədqiqat materiallarının imkan verdiyi səviyyəyə kimi açıqlanmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tendensiylərinin və diversifikasiyalaşdırılması problemlərinin mahiyyəti verilmişdir. Müasir reallıqlar nəzərə alınmaqla, ölkənin qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Bunlarla bərabər, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir və s. Tədqiqatın yekunları bu nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarının klassik və müasir baxışlarında prinsipial yanaşma kimi, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, iqtisadi proseslərə müdaxilələrin edilməsi və təkmilləşdirilməsi, dövlət mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması tədbirləri müasir dövrdə də aktuallığını saxlamışdır. Klassik və nisbətən müasir iqtisadçı-nəzəriyyəçilərin elmi əsərlərinə və tədqiqat materiallarına istinadən bunları qeyd etmək olar:

1. A. Smitin "Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi", E. Butlerin "Adam Smit iqtisadiyyatın əlifbası" elmi əsərindən çıxış etsək, hər bir ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində mövqeyinin gücləndirilməsi üçün özünün mənsub olduğu beynəlxalq müqayisəli üstünlük elementlərindən səmərəli istifadəni təmin etməlidirlər. Bu proseslərdə dövlətin müdaxiləsi mütləq vacib şərt kimi çıxış edir. Bununla belə, dövlət müdaxilələri və tənzimlənmələri minimum nöqsansız olmalıdır,

reallıqları əks etdirməli və dünya iqtisadi proseslərinə adekvatlığını özündə birləşdirməlidir.

2. D. Rikardonun "Müqayisəli üstünlüklər", E. Hekşer və B. Olinin "İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi"ndən irəli gələn müddəalara əsaslansaq, qeyd edə bilərik ki, ölkə hər hansı bir üstün istehsal komponentinə sahib deyildirsə, bu ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində, o cümlədən ixracda ixtisaslaşması mümkün deyildir.

3. V. Leontyevin "Leontyev effekti" nəzəriyyəsinə istinadən bildirmək olar ki, hazır məhsulların ixrac edilməsi bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişafının dərinləşdiyi ölkələr üçün mütləq və prinsipial zəruri şərtlərdən biri kimi çıxış edir. Tədqiqat materialları ilə bu nəzəriyyənin başlıca mahiyyətinin prinsiplərinə əsaslansaq, bildirmək olar ki, müasir dövrdə bazar münasibətlərinin, qlobal təsir elementlərinin dünyanın əksər ölkələrində dərinləşdiyi bir şəraitdə, bu meyarlar üzrə güclü inkişaf etmiş ölkələrdə hazır məhsulların ixracı strateji hədəf hesab olunur. Azərbaycan da inkişaf etmiş ölkə statusu almaq yolunda tarixi iqtisadi inkişaf prosesləri dövrünü yaşayır. Bu amildən çıxış etsək, hazır məhsulları, tədqiqat işinin mahiyyəti üzrə desək, qeyri-neft məhsulları ixracının genişləndirilməsi Azərbaycan üçün həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan strateji hədəf kimi qəbul olunmalıdır.

4. P. Samuelson və V. Nordhausun "İqtisadiyyat" elmi əsərinin müddəalarını nəzərə alsaq, tədqiqat işinin materiallarına da istinad etsək, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması hər bir ölkənin strateji vəzifəsi kimi qəbul edilməlidir. Bu proseslərdə milli iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının potensialları, ixrac imkanları real qiymətləndirilərək, adekvat milli iqtisadi inkişaf prioritetləri istiqamətləri müəyyənləşdirilməli və təkmilləşdirmə mexanizmləri hazırlanmalıdır.

5. Nobel mükafatı laureatı C. Stiqlitzin proteksionist tədbirlərin dövlət tənzimlənməsi və neft ixrac edən ölkələrin iqtisadi inkişaf strategiyaları üzrə tədqiqatlarından və bu işdə yer alan materiallardan yanaşsaq, dövlətin proteksionist tədbirlərinin ölkədəki siyasi və iqtisadi sabitliyi qorumaq prinsiplərinə adekvatlığının müəyyənləşdirilməsinin mühüm olduğu bildirilmişdir. Daha sonra qısa dövr ərzində ölkəyə daxil olan neft gəlirlərindən səmərəli istifadənin vacibliyi, qeyri-neft

iqtisadiyyatının inkişafı vacib amil kimi qiymətləndirilir. Müəllifə görə, hazırda da bu prinsiplər neft istehsal edən bir çox ölkələr, o cümlədən Azərbaycan üçün xarakterikdir. Ölkəmiz neft gəlirlərindən səmərəli istifadəyə dair strategiyaya, dünya təcrübəsinə söykənmiş idarəetmə mexanizminə malik olsa da, hələ də qeyri-neft sektorunun inkişafının gücləndirilməsi, onun ixrac potensialının artırılması məsələlərində əsaslı irəliləyiş təmin olunmayıb və bu sahədə həllini gözləyən problemlər qalmaqdadır.

6. Akademik Z. Səmədzadə, professor A. Şəkəraliyev, bir qrup digər azərbaycanlı tədqiqatçı-alimlərə və işdə yer alan materiallara istinadən qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətlərinin nizamlanması və təkmilləşdirilməsi, ixrac potensialının artırılmasının stimullaşdırılması mexanizmlərinin yeni nəslinin daha işlək formasının, metodlarının işlənib hazırlanması və tətbiqi zərurəti qalmaqdadır.

7. Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının nəzəri-metodoloji əsaslarına dair tədqiqat materiallarına istinadən bildirmək olar ki, bu sektorun ixrac potensialının artırılması üçün ilk növbədə milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması intensivləşdirilməlidir. Sonra bu sahələrin ixrac potensialları reallıqları əks etdirən meyarlar əsasında qiymətləndirilməli və onlardan səmərəli istifadə mexanizmləri işlənib hazırlanmalıdır. Bu mexanizmlər milli iqtisadiyyatın strateji inkişaf prioritetlərinə, beynəlxalq iqtisadi proseslərinin əsas inkişaf tendensiyalarına, qlobal dünya iqtisadiyyatının meyarlarına adekvat olmalıdır. Dissertasiya işində milli iqtisadiyyatın inkişafında qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından səmərəli istifadənin rolunun tədqiqinə geniş yer verilmişdir. Bu onunla izah edilir ki, bir çox dünya ölkələri güclü təbii ehtiyatlara, resurslara malik olsalar da, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafını təmin etməkdə çətinliklər çəkmişlər və bu proseslər bir çox ölkələrdə hazırda da davam etməkdədir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. 1920-1930-cu illərdə dünya iqtisadi böhranı. <http://www.kayzen-az>.
2. 2011-2013-cü illər üçün qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına dair tədbirlər planı. AR Nazirlər Kabinetinin Sərəncamı №40, 8 fevral 2011-ci il, Bakı.
3. 2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüyn inkişafına dair Dövlət Proqramı. AR Prezidentinin 2011-ci il 15 dekabr tarixli ilə təsdiq edilmişdir.
4. 2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının üzümçülüyn inkişafına dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında AR Prezidentinin Sərəncamı, 15 dekabr 2011 Bakı.
5. 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələri. ARİSN, <http://www.economy.gov.az>.
6. 2014-cü ilin Azərbaycan Respublikasında “Sənaye ili” elan edilməsi haqqında AR Prezidentinin Sərəncamı, 10 yanvar 2014-cü il, Bakı.
7. Abdullayeva S. Qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı gələn ildə 61,5 %-ə qədər yüksələcək. <http://www.sia.az>.
8. Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında AR Prezidentinin Fərmanı, 16.04.2014 Bakı.
9. Aliyev İ.H. və Soltanlı İ.Q. Milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasının qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri. Qloballaşma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya. III Beynəlxalq konqres. Bakı, 15-17 oktyabr 2013.
10. Aliyev İ. Ölkədə qeyri-neft sənayesinin inkişaf strategiyası. <http://www.yeniazərbaycan.com> (12.04.2014).
11. Amanova S. Ölkə sənayesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri. <http://www.academia.edu>.
12. ARDNŞ-nin rəsmi saytı– SOCAR. <http://socar.com>.
13. ARİSN. 2013-cü ildə Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı dinamikasına dair arayış. Bakı – 2014.

14. Aslanzadə İ. A. Dövlət innovasiya siyasətinin formalaşdırılması və sənaye sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri. İ. e. d. dissertasiyasının Avtoreferatı. AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı, 2013.
15. Atakişiyev M.C. Azərbaycan 2020: milli iqtisadi inkişaf və səmərəli yüksəlişin problemləri// Azərbaycanın vergi jurnalı, № 4, 2012. C135-146.
16. Azərbaycan kənd təsərrüfatı 2013. ARDSK. Statistik Məcmuə. Bakı -638 s.
17. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli 128 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli Strategiya"sı. <http://www.oilfund.az>.
18. Azərbaycanın xarici ticarəti, 2013. Statistik Məcmuə. Bakı, 2013.-278 s.
19. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi. <http://www.facemark.az>
20. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi. ARDSK. <http://www.stat.gov.az>.
21. “Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksinin yaradılması haqqında” AR Prezidentinin 23.04.2013-cü il tarixli 2875 nömrəli Sərəncamında dəyişikliklər edilməsi barədə AR Prezidentinin Sərəncamı. 15.04.2014 Bakı.
22. Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksinin yaradılması haqqında AR Prezidentinin Sərəncamı, 23.04.2013 Bakı.
23. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası. AR Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli, 2148 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunub. Bakı, 2007.
24. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı, Bakı, 2002 84 s.
25. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Fərmanı. <http://www.e-qanun.az>.
26. Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları. AR Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli, 609 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur. Bakı, 1997.
27. Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında AR Prezidentinin Fərmanı, 14 may 2010-cu il, Bakı.

28. Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında AR Prezidentinin Fərmanı, 27 fevral 2014 Bakı.
29. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. AR Prezidentinin 27.02.2014-cü il tarixli 118№-li Fərmanı ilə təsdiq edilib. Bakı.
30. Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə dövlət Proqramı. <http://www.azercosmos.az>.
31. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2014-cü il 01 sayılı Statistik bülleteni. <http://www.cbar.az>.
32. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. <http://www.cbar.az>.
33. Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramların icrasına həsr olunmuş konfrans, Bakı, 5 fevral 2014-cü il.
34. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər).
35. Востютченко И.Н. Интеграционная диверсификация АПК регионов юга России: институциональный аспект. Автореферат дисс. канд. экон. наук. Ростов-на-Дону – 2012.
36. ВТО назвала крупнейших мировых экспортеров и импортеров. Интернет-ресурсы: <http://www.economics.lb.ua>.
37. Доклад о торговле и развитии, 2013 год. Доклад секретариата Конференции Организации Объединенных Наций по торговле и развитию. Нью-Йорк и Женева, 2013 г.
38. ЕБ РР: Слабый нефтяной экспорт спас Азербайджан. <http://www.uaport.net>.
39. Исмаилов С.Ф. Реформирование и развитие промышленных предприятий в условиях переходной экономики. Баку, “Элм”, 2006. – 340 с.
40. Кахраманов Н.Т. Перспективы развития нефтехимической и химической промышленности Азербайджана // Азербайджанское нефтяное хозяйство. № 4, Баку, 2006. С.47-51.

Резюме

В современных условиях экономика Азербайджана вошла в динамичное русло развития. Страна успешно интегрируется в мирохозяйственную систему, повышается рейтинг национальной экономики Азербайджана на международной арене. Однако зависимость экономики страны от нефти и ее экспорта в виде сырья еще остается.

С учетом влияния глобализации, исследованы научно-исследовательские работы, теоретические и методические проблемы в вопросах выявления потенциала экспорта экономики Азербайджана, диверсификации внешнеторгового оборота, расширения экспортноориентированных отраслей и предприятий, товаров и продукции, совершенствовании законодательной базы и стимулирования экспорта, выявления рациональных направлений развития экспорта в стране. В Азербайджане традиционно имелись конкурентоспособные и экспортноориентированные промышленные секторы, сферы сельского хозяйства. Промышленность страны имеет достаточный потенциал для увеличения экспорта и расширения его ассортимента.

Summary

The economy of Azerbaijan has entered to dynamic course of development in modern conditions. The country has successfully integrated into the global economic system, increases the rating of the national economy of Azerbaijan in the international arena. However, the dependence of economy from oil and its export like raw material still remains.

Scientific research, theoretical and methodological issues in the identification of export potential of Azerbaijan's economy, diversification of foreign trade turnover, expansion of export-oriented industries and enterprises, goods and products, the improvement of the legislative base and export promotion, the rational directions of development of export in the country are studied with the influence of globalization. Azerbaijan traditionally had a competitive and export-oriented industrial sectors, agriculture. The industry has the potential to increase exports and expand its range.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «Beynəlxalq ticarət və gömrük işi» kafedrası üzrə təhsil alan 102 M qrup magistri Dünyamalıyev Elnur Alirza oğlunun yazdığı “Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsi problemi” işinə

R Ə Y

Dissertasiya işinin strukturuna müvafiq olaraq aparılan araşdırmalar və təhlillər, bu iş üzrə nəticələri ümumiləşdirməyə və bir sıra təkliflər irəli sürməyə imkan verir.

Qeyd etmək olar ki, işin strukturundakı ardıcılıq qorunmaqla, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsi, bunula bağlı spesifik xüsusiyyətlərin mahiyyətinin açıqlanması vəzifəsi əsasən yerinə yetirilmişdir. Milli iqtisadiyyatların inkişafında qeyri-neft sektorunun çoxşaxəli funksiyalarının başlıca prinsiplərinin qiymətləndirilməsi və açıqlanmasına müvəffəq olunmuşdur. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından istifadənin mövcud vəziyyətini əks etdirən göstəricilərin sistemli təhlili və qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Bu sahədəki problemlərin səbəbləri tədqiqat materiallarının imkan verdiyi səviyyəyə kimi açıqlanmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyalarının və diversifikasiyalaşdırılması problemlərinin mahiyyəti verilmişdir. Müasir reallıqlar nəzərə alınmaqla, ölkənin qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Bunlarla bərabər, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir və s.

Bütün bunlarla yanaşı işi tamamlanmış magistr dissertasiyası hesab etmək olar. İşin müdafiəyə buraxılması məqsəddüygündür.

i.e.n. M.M.Məmmədli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «Beynəlxalq ticarət və gömrük işi» kafedrası üzrə təhsil alan 102 M qrup magistri Dünyamalıyev Elnur Alirza oğlunun yazdığı “Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsi problemi” işinə

R Ə Y

Dünya təsərrüfat sisteminin qloballaşması şəraitində beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi prosesləri intensivləşməkdədir. Belə bir şəraitdə milli iqtisadiyyatların inkişaf etdirilməsinin optimal modelləşdirilməsi, milli iqtisadi maraqların qorunması, iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması, bütövlükdə milli iqtisadiyyatın xammal və təbii resurslardan asılılıq amillərinin azaldılması kimi prioritet vəzifələr ortaya çıxır. Şübhəsiz, bu məsələlərdə dövlətin iştirakı, müdaxiləsi və iqtisadi siyasətinin formalaşdırılması prosesləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünya iqtisadiyyatının müxtəlif mərhələlərində iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi, dövlətin bu proseslərə müdaxiləsi üzrə nəzəriyyələr, elmi baxışlar və mülahizələr formalaşmışdır. Klassik iqtisadçı A. Smitin öz tədqiqatlarında iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsi problemlərinə xeyli yer verilmişdir. Görkəmli iqtisadçı "Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi"ndə ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə, beynəlxalq iqtisadi proseslərdə, milli iqtisadiyyatın beynəlmilləşməsi proseslərində iştirakının bir çox vacib tərəflərinə aydınlıq gətirmişdir. Bu nəzəriyyədə demək olur ki, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində mövqeyinin gücləndirilməsinə xidmət edən üstünlük elementlərinin əsasları verilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı işi tamamlanmış magistr dissertasiyası hesab etmək olar. İşin müdafiəyə buraxılması məqsəduyğundur.

i.e.n.M.M.Aslanova

REFERAT

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatı bir çox ciddi problemlərlə üzləşmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sektorları iflic halına qədər proseslər yaşamışdır. 1994-cü ildən başlayaraq, Azərbaycanda milli karbohidrogen ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təşkili istiqamətində, yəni neft strategiyasının reallaşdırılması sahəsində aparılan tarixi işlər ölkə iqtisadiyyatının dirçəldilməsi tədbirlərinin genişləndirilməsinə əlavə stimullar vermişdir. Artıq 2000-ci ilə qədər olan dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sektorlarında islahatlar dərinləşdirilmiş, qanunvericilik bazası formalaşdırılmış, bir çox istiqamətlər üzrə strateji iqtisadi hədəflər müəyyənləşdirilmiş və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə ilk addımlar atılmışdır.

Ölkənin iqtisadi prioritetlərinin milli iqtisadi maraqlar əsasında formalaşdırılması prosesləri 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, xeyli intensivləşmişdir. Azərbaycan bu dövrdə özünün iqtisadi inkişaf modelini formalaşdırma bilmiş, iri regional layihələrin təşəbbüskarı və həlledici tərəfdaşı kimi çıxış etməyə başlamışdır. Ölkəyə neft gəlirlərinin axını ilə əlaqədar olaraq, milli iqtisadiyyatın infrastrukturunun yenilənməsi, ayrı-ayrı sahələrin modernizasiyası prosesləri intensivləşdirilmiş, neft sektorunun inkişafı onu ölkə iqtisadiyyatının lokomotivinə çevirmiş və bu imkandan bəhrələnməklə, Azərbaycanda iqtisadi siyasətin daha iri miqyaslı hədəfləri özündə birləşdirən modeli işlənib hazırlanmış, ölkənin xarici ticarət siyasəti əhəmiyyətli səviyyədə güclənmişdir. Bu proseslərlə yanaşı, artıq milli və dünya ekspertlərinin yekdil fikirlərinə görə, Azərbaycan iqtisadiyyatı neft amilərindən asılı vəziyyətə düşmüşdür və ölkənin məlum “Holland sindromu”nun fəsadlarına məruz qalmaması üçün adekvat tədbirlərin görülməsinə çağırışların səslənməsi intensivləşmişdir. 2008-ci ildən başlayaraq genişlənən dünya maliyyə böhranı və iqtisadi tənəzzül prosesləri Azərbaycan iqtisadiyyatının neftdən asılılığını əyani nümayiş etdirdi. Belə ki, Azərbaycan 2008-ci ildə 54,9 mlrd. dollar həcmində xarici ticarət dövriyyəsinə malik olmuşdur və bunun 47,76 mlrd. dolları ixracın payına düşmüşdür. Şübhəsiz ixracın rekord həcmi birbaşa xam neft ixracı və onun qiymətinin rekord həddə çatması ilə bağlı idi (147 \$/ barrel). Bununla bərabər,

2008-ci ildə ölkə ÜDM-nin həcmi cəmisi 40,1 mlrd. manat olmuşdur. 2009-2013-cü illərdə ölkə ixracının həcmi 2 dəfəyə yaxın, xarici ticarət dövriyyəsi isə 1,6 dəfə azalmışdır. 2012-2013-cü illərdə ixracın artımında durğunluq əmələ gəlmişdir. Beləliklə, bütövlükdə milli iqtisadiyyatın artım tempinin zəifləməsi, ixracın həcmnin artmasına imkan verən mənbələrin məhdudluğu, neft sektorunun ixrac potensialının real imkanlarından istifadənin pik səviyyəsinə çatdığı amilləri nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsi problemlərinin həllinə sistemli yanaşmanın vaxtının gəlib çatdığı və adekvat tədbirlərin görülməsi aktuallığı ilə xeyli diqqət cəlb etməyə başlamışdır.

Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılması üçün ilk növbədə milli iqtisadiyyatın özünün diversifikasiyalaşdırılması və modernləşdirilməsi prosesləri başa çatdırılmalı, innovasiyalaşdırılması sürətləndirilməlidir. Bundan əlavə, qeyri-neft sektorunun ölkənin təbii resursları və iqtisadi amilləri nəzərə alınmaqla, dərinlən tədqiq edilməsi, onun potensialının obyektiv qiymətləndirilməsi zərurəti diqqəti cəlb edir. Bu proseslərdə strateji vəzifələrdən biri də müasir dövrdə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının dərin təhlilinin aparılması, adekvat meyarlar çərçivəsində bu sahənin imkanlarının müəyyənləşdirilməsi, ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin aşkar edilməsidir. Bütün bu amillər, spesifik xüsusiyyətlər, mövcud problemlər “Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsi problemləri” mövzusunda dissertasiya işinin aktuallığını əyani göstərir.